

ISSN 2306-7365

1996 жылдың қарашасынан бастап шығады

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

Н.А.Үесейі УКТҮ
Bülteni

Вестник МКТУ им.
Х.А.Ясауи

Bulletin of IKTU named
H.A. Yasawi

№2 (104)

Сәуір-Маусым

2017

БАС РЕДАКТОР

техника ғылымдарының докторы, профессор

ТАЛЖАН ПЕРДЕШҰЛЫ РАИМБЕРДИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Калимбетов Б.Т.	– физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Шалқарова Ж.Н.	– медицина ғылымдарының докторы, профессор
Жұмабаев У.А.	– биология ғылымдарының докторы, доцент
Беркімбаев К.М.	– педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қалықұлов Қ.М.	– экономика ғылымдарының докторы, профессор
Әтемова К.	– педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қойшиев Т.Қ.	– техника ғылымдарының докторы, профессор
Жетібаев К.М.	– тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Балтабаева А.Ю.	– философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры
Келесбаев Д.Н.	– PhD доктор
Әбілдаева Г.Е.	– аға редактор
Садықова А.Д.	– редактор
Тұлтабаева А.З.	– көркемдеуші редактор

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

А Қ Ы Л Д А С Т А Р А Л Қ А С Ы

Абдибеков У.С.	- физика-математика ғылымдарының докторы, проф. /Қазақстан/
Аврамов К.В.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Украина/
Агаева Ф.А.	- доктор, профессор /Әзірбайжан/
Ақбасова А.Ж.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Байжігітов Қ.Б.	- биология ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Баканов Ғ.Б.	- физика-математика ғылымдарының докторы, проф. /Қазақстан/
Батмаз Э.	- PhD доктор, доцент /Түркия/
Бахадырова С.	- доктор, профессор /Қарақалпақстан-Өзбекстан/
Бутанаев В.Я.	- доктор, профессор /Хакасия-Ресей/
Гржибовский А.М.	- доктор, профессор /Норвегия/
Ерен Мұстафа	- доцент /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- филология ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Жолдасбаев С.Ж.	- тарих ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Идельбаев М.Х.	- доктор, профессор /Башқұртстан-Ресей/
Йылдыз Муса	- доктор, профессор /Түркия/
Кенжетай Д.Т.	- филос. ж/е геол. ғылымдарының докторы, проф. /Қазақстан/
Куталмыш М.	- доктор, профессор /Түркия/
Мельников Б.Е.	- техника ғылымдарының докторы, профессор /Ресей/
Миннегулов Х.Ю.	- доктор, профессор /Татарстан-Ресей/
Молдалиев Ы.С.	- медицина ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Мырзалиев Б.С.	- экономика ғылымдарының докторы, профессор /Қазақстан/
Назаров Н.А.	- доктор, профессор /Өзбекстан/
Өтелбаев М.	- физика-математика ғылымдарының докторы, проф. /Қазақстан/
Пала А.	- доктор, профессор /Түркия/
Турметов Б.Х.	- физика-математика ғылымдарының докторы, проф. /Қазақстан/
Турдукулов А.	- доктор, профессор /Қырғызстан/
Шимшек Н.	- доктор, профессор /Түркия/
Шимшек М.	- доктор, профессор /Түркия/

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын және ақпараттық агенттігінің есепке қою туралы №232-Ж куәлігі берілген.

Индекс №75637

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2306-7365

UDK 378

U.ABIKEYEVA, B.KALIMBETOV, L.SHARIPOVA

**USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGY IN PROCESS
OF STUDYING LIMITS THEORY**

The paper pays attention to using the computer in the preparation process of the future bachelors of mathematics as an effective learning tool. It is marked its role as a means of visual and dynamic presentation of the information, it is disclosed its use in the material of the course "Mathematical Analysis", namely, during the introduction and consolidation of such concepts as the limit of a numerical sequence, limit of a function.

Keywords: the principle of visual learning, mathematical analysis, the limit of numerical sequence, limit of a function, information technology.

У.Ж.Абикеева, Б.Т.Қалымбетов, Л.Ж.Шарипова

**Шектер теориясын үйренуде заманауи ақпараттық технологияларды
пайдалану**

Мақалада болашақ математика бакалаврларын дайындау процесінде оқытудың әсерлі құралы ретінде компьютердің қолданылуы сұрағына назар аударылған. Оның қолданысы «Математикалық талдау» оқыту курсының сандық тізбек шегі, функция шегі түсініктерін енгізу мен қорытындылау материалдарында көрсетілген.

Кілт сөздері: оқытудың көрнекілік қағидасы, математикалық талдау, сандық тізбек шегі, функция шегі, ақпараттық технология.

У. Ж.Абикеева, Б.Т. Калимбетов, Л.Ж.Шарипова

**Использование современных информационных технологий в
процессе изучения теории пределов**

В статье уделено внимание вопросу использования в процессе подготовки будущих бакалавров математики такого эффективного средства обучения, как компьютер, его использование раскрыто на материале учебного курса «Математический анализ», при введении и закреплении таких понятий, как предел числовой последовательности, предел функции.

Ключевые слова: принцип наглядности обучения, математический анализ, предел числовой последовательности, предел функции, информационная технология.

Anahtar kelimeler: görsel öğrenme ilkesine, matematiksel analiz, sayısal dizinin limiti, bir fonksiyonun limiti, bilişim teknolojisi.

Today we are witnessing how computerization penetrates into all aspects of our lives. There are practically no spheres of activity, wherever computers are not used: financial operations, engineering, communications and printing, modeling and construction of new facilities and more. It is difficult to imagine our life without these operating and multifunction tools. Therefore, it is important to teach various computer skills at all levels of the education system.

Using computer technology in education is a powerful new stimulus for the further development of the teaching science. There is a need for research to find new and effective techniques, methods of using computer technology that expand the possibilities of the educational process.

In recent years, pedagogical and methodological developments demonstrate the comprehensive implementation of information and communication tools in education and science. Today, many leading pedagogues turn increasingly to the use of these tools in the modern educational process, among them: M.P. Lapchik, V.A. Dalinger, K.A. Zuev, N.V. Sholokhov, P.I. Sovertkov, I.V. Robert, S.I. Shapiro, B.S. Gershunskiy and others. Most of them take the consideration of various approaches to the use of computer technology as a learning tool.

The computer can act as a subject of study, as a learning tool, and as a tool for scientific research. In this connection, it solves the following problems: execution of complex computing operations, analysis of the experimental results, the construction and interpretation of mathematical models, and so on.

Applications of the computer in the learning activities are mainly limited to its use as a “big calculator”, “information textbook” tool for controlling students’ knowledge and less – as a performer of other functions. Moreover, its advantages and opportunities for learning are generally not fully disclosed. When using the computer, students master the learning material at their own speed, their knowledge are objectively evaluated, simultaneous feedback is carried out, they get a wide range of

information to be provided in a variety of images [1]. On the other hand, using the computer, teacher can take into account the individuality of students, pay more attention to them, get rid of routine work when searching for information, include various exercises, while spending a minimum of time for creating tasks, and as a result, spend more time for improving his intellectual level and professional skill.

No doubt, such use of computer solves many educational and psychological problems during the learning. However, the possibilities of this technical tool are much broader. In addition, information technologies have a significant impact not only on the learning process, but also on the development and education of students. They stimulate and create motivation, provide the dynamism of the learning process, stimulate learning and cognitive activity. Information technologies alone cannot always ensure efficiency of learning, but they can be a means of improving the current educational process [2].

The primary role in realization of these possibilities falls on the shoulders of teachers of higher educational institutions. In this connection, it is necessary to pay the due attention in pedagogical higher educational institutes not only to teachers of computer skills, but also to teachers of other disciplines (of humanitarian and natural–mathematical cycles) in their training the basics of modeling with the use of the application software. Teachers must be not only subject teachers, but also teachers having basics of didactics and new technologies of education.

M.P. Lapchik noted that the computer science is not so much the content as the methodology [3]. For this reason, all the teachers – as in general all the experts – must become teachers of computer skills; and computer literacy of young people must be formed in a constant communication with the computers in the classroom in all subjects, and during all the years of schooling. However, there is a need for advanced study of computer science as a specialty.

One can use such effective technical tool as the computer in all stages of study. Its use should not be limited to the laboratory studies; one can use it during lectures, practical lessons, tests, and coursework and diploma projects.

When the perception of the new academic content, computer can simulate the abstract objects, processes, phenomena, process the information quickly and accurately, etc.

In the process of understanding and generalization, computer can make a demonstrational analysis of the relationships, dependencies, etc.; it

can monitor students' independent work, formulate conclusions, hypotheses and prognoses.

When fixing the educational material, computer serves as a generator of problem situations; manages students' independent work; analyzes the level of assimilation.

In the application of knowledge, computer can serve as a simulator for formation of skills and abilities; provide differentiated support and control for the learners [4].

Turning on the computer in the learning process should not be chaotic and aimless. Each lesson must be thought-out; the involvement of information and communication tools must be justified by the objectives, demands of the subject, time expenditures. The development of skills in working with technical equipment must be carried out regularly throughout the course of study in high school.

The computer as a learning tool has another important advantage – its ability to represent various types of dependencies, numerical relations, and so on, in a visual form. At the lesson, the realization of obviousness principle takes place in a qualitatively different level. In addition, of particular interest is modeling of the phenomena that are inaccessible to direct observation, as well as phenomena whose description has not developed adequate mathematical apparatus, and which cannot be demonstrated within the classroom without the help of a computer.

Visualization has been not received the due attention in traditional higher education. It has been found that a person gets 90% of information about the surrounding reality through the visual analyzer, 9% – with the help of hearing, and 1% – with the help of touch. All this proves once again that the active use of the visual analyzer provides new, great possibilities to improve the quality and effectiveness of education [4]. This problem can also be solved with the help of computer tools involved in the learning process.

We give a statement: “Who has not seen that out of 50 students at least 40 were disgusted and lost heart because of the abstract ideas, that are presented before they were becoming clear in the examples taken from everyday practice” [5]. The computer enters easily and naturally into the world of mathematical abstraction at the expense of their submission to the visual images, firmly imprinted in the minds of learners. Dynamic playback allows students to recall the difficult material studied earlier, it activates the formation of temporary connections (associations) in the cerebral cortex. When students see as mathematical formulations “come alive” in the

display, their motivation to the study increases, interest to mathematics grows, their ken expands.

Fast computers open new opportunities in teaching the foundations of mathematics (not only in pedagogical higher educational institutes). They help to disclose better the possibilities of mathematical methods and train specialists, who are able to use mathematical methods wider, fuller and faster. “The most important problem in preparing the teacher of mathematics in pedagogical higher educational institute is the mastery by students of computer technology – writes [6] – and the ability to apply them in the study and teaching disciplines of the mathematical cycle”.

Consider how one can use computer technology in relation to practical training in mathematical analysis in higher education.

Mathematical analysis in general takes one of the leading places in the mathematical training of teachers. The ideas and methods of analysis permeate explicitly or implicitly the whole course of algebra for grades 7-11. The course of the mathematical analysis in higher education is designed to equip students with mathematical methods of judgment, to raise their overall level of mathematical culture. It should be noted that the fundamentals of the analysis cause in general for students special difficulties in the perception of new concepts and, consequently, difficulties in the application of them to do exercises. Considering the high abstraction of educational material on mathematical analysis, it is necessary to increase the use of the visibility in its study, moreover not only in learning process of the theoretical materials, but also in the system of practice.

Let’s consider the theory of limits which is one of the main sections in mathematical analysis. Getting to know with it begins in elementary mathematics; where the passage to the limit is used to determine the length of circumference in a circle, volumes of bodies of rotation, and the sum of infinitely decreasing geometric progression, and so on. Operation of the passage to the limit is one of the basic operations of mathematical analysis.

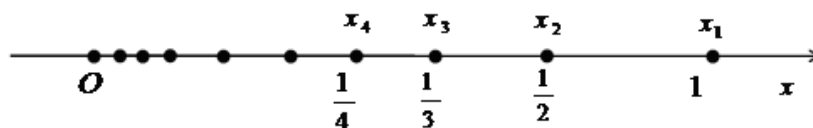
The definition of the limit of a sequence or function can be carried out in stages. In addition, one can clear demonstrate these stages. It is expedient to use the theory of stage formation of mental actions.

To demonstrate the effects, in the implementation of which the object reaches its “limit” position, let’s use the following dynamic images: swinging pendulum, movement of the ball when you hit it and the load suspended on a spring at the damped oscillations.

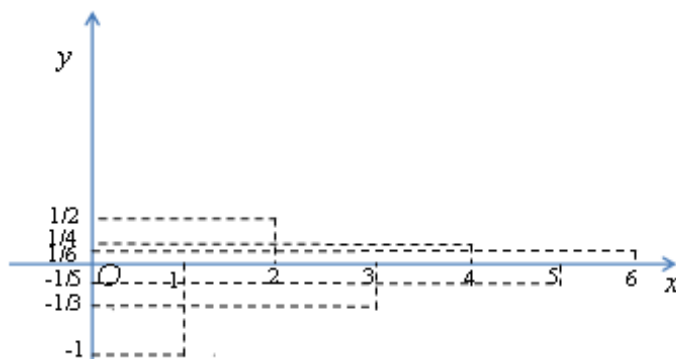
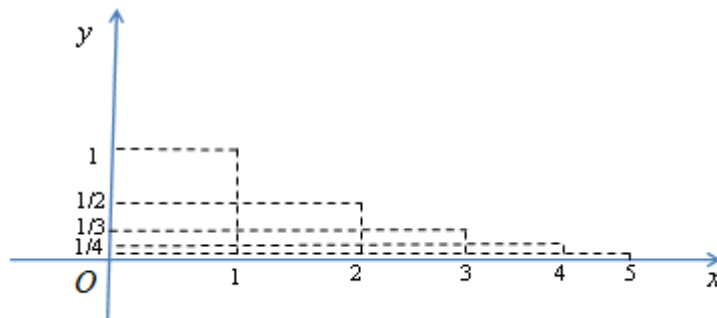
Geometrically, a sequence is represented on a number line as a series of points whose coordinates are equal to the corresponding elements of the

sequence. For example, both the sequences $\left\{\frac{1}{n}\right\}$ and $\left\{\frac{(-1)^n}{n}\right\}$ are convergent, but the first one approaches zero from only one side and the other from two sides.

A numerical sequence, as well as any function can be plotted. A sequence is not represented by a curve; for example $\left\{\frac{1}{n}\right\}$ consists of individual dots to the right of the y-axis.

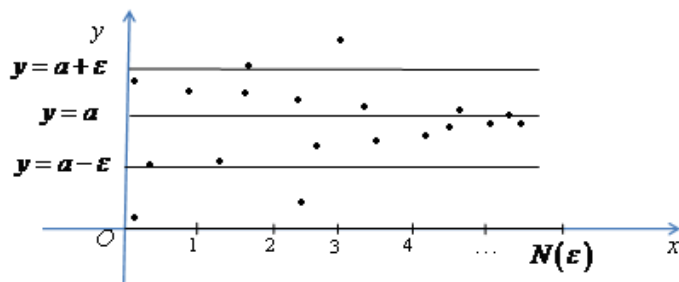
In addition, the sequences can be depicted in the coordinate plane.

We see that the points (members of the sequence) are “gathering” near the point 0. By increasing the number of points, the sequence will approach 0, though never reach it. Further, it is useful to give the example of a sequence not having a limit and to present its geometric image. These sequences are set in the dynamics by the consecutive appearance of points on the number line.

When writing the definition of the limit of a sequence, one can use its geometric interpretation as the point a for any neighborhood of which, there is a number N such that all elements with numbers $n > N$ are in this neighborhood. The corresponding graphic example is offered in the following form.

Consistently draw the line $y = a$, and then, at the distance ε from it – the parallel lines $y = a + \varepsilon$ and $y = a - \varepsilon$. Then represent the definition of the limit of a sequence. The number a is called the limit of the sequence $\{a_n\}$ if for every positive integer ε there is some number $N = N(\varepsilon)$ such that $|a_n - a| < \varepsilon$ whenever $n > N$. Thus, the number a is the limit of the sequence represented on the plane by the points $(n; a_n)$. In accordance with the definition, we chose the number ε arbitrarily, and all points located to the right of the line $x = N(\varepsilon)$ are at a distance less than ε from a (they are in the strip of the wide ε).

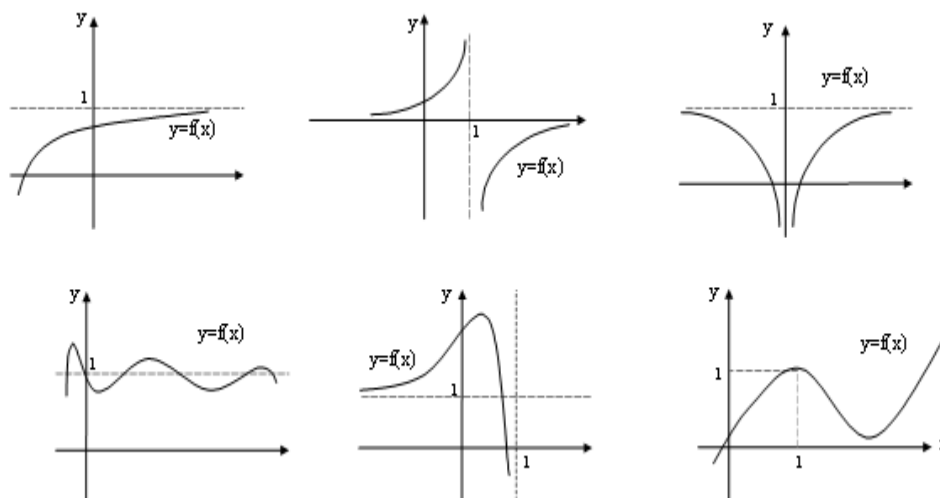
An example of a numerical sequence, the limit of which is equal to a , is the following problem. A load in weight a kg is weighed on the scale n times. At the first weighing it weighs a_1 kg, moreover the value of a_1 is slightly different from the value of a . After two weighing procedures, we obtain the average value of the load a_2 . The next value a_3 kg is the average value of three consecutive readings on the scales, and so on. The obtaining sequence of the average values of the load weight has as its limit the true weight, although it is possible that none of the value of a_n is equal to a .

The generalization of the concept of the limit for numerical sequences (a special case of functions) is the concept of the limit of a function at a point. The number A is the limit of a function $f(x)$ as x tends to a , if for every number $\varepsilon > 0$ there is a number $\delta > 0$ such that $|f(x) - A| < \varepsilon$ for all $x \neq a$ satisfying the condition $|x - a| < \delta$ [7]. This

definition is presented in the system Microsoft PowerPoint as a sequence of slides reflecting introduction of the concept in stages. The following stages are demonstrated: representation of the function and the number A ; sequential approximation of values of the variable x to the number a ; choice of the number ε as the segment postponed from the point A on the y -axis; the notation of the number δ as the segment postponed from the point a the length of which is chosen in the correspondence with the length ε ; the choice of arbitrary number x on the segment δ ; i.e. $|x-a| < \delta$; denotation of the function value at the point x as $f(x)$; verification of compliance with the condition $|f(x)-A| < \varepsilon$. It is convenient to introduce a demonstration, when the number B is not the limit of the function, i.e. there is not any a number δ such that $|f(x)-B| < \varepsilon$ is true.

As we pointed earlier, one can use potential of computer not only at acquaintance with a new material but also in fixing the studied one. For example, it is useful in the “theory of limits” to accompany the concept of the limit by graphic illustrations, in considering of which students should “see” whether there is a number that has the property $f(x) \approx A$ with any degree of the accuracy.

Many students at the end of this section remain unformed correspondence between the analytical limit of a given function and its geometric image. In the educational literature and in practical classes, as a rule, problems are rarely considered in which there is a plotting of functions and definition of the limits by these images of those functions that are infinitely small, etc. In order to overcome this gap, it is expedient to use the following problems: from the depicted graphs of functions to determine which of them are infinitely small at $x \rightarrow +\infty$, at $x \rightarrow -\infty$, and at $x \rightarrow \infty$, and which are not those (see the figure below), using the proposed images of graphs of functions, to determine those which meet the following limit relations.

We tried to consider only one section studied in the course of mathematical analysis and to show on its example the possibility of presenting the theory with the use of information and communication tools as a means of visual and dynamic presentation.

This is a natural introduction of means in the learning process in higher educational institutes that allows students not only to learn the concepts being studied, and to fix them, to see over abstract visual images, but also equips the classroom experience in the use of your computer. The computerization of the educational process is essential for the improvement of education at all levels, provides great opportunities for deep study of the fundamentals of science, as well as intensification of the whole educational process.

REFERENCES

- [1] Gershunsky B.S. Computerization of education: problems and prospects. - M.: Education, 1987. - 264 p.
- [2] Novoselov A.A. Formation of professional qualities of students of industrial college on integrative lessons of Mathematics and Informatics: author. dis. cand. ped. sciences. - Novosibirsk: Publishing House NSPU, 2000. - 22 p.
- [3] Computerization of the system of training teachers: Guidelines / Comp. M.P. Lapchik. Omsk, 1988. - 30 p.

[4] Pavlov D. Tutorials on the use of computers in education. - Chelyabinsk Univ. Chelyab. region. Inst improved. Teachers, 1990. - 140 p.

[5] Gnedenko B.V. and Sirazhdinov S.H. Universities and scientific and technical progress //Coll. scientific and methodological articles on mathematics. - Moscow, 1987. V. 14. - 3-11 pp.

[6] Dalinger V.A. Computer technology in teaching geometrical methodological recommendations. - Omsk Univ. OSPU, 2001. - 33 p.

[7] Bavrin I.I. Higher Mathematics. - M.: Publishing center "Academy", 2002. - 616 p.

Abikeyeva U. - theacher, Sh. Smakhanuly Secondary school № 44, Taraz.

Kalimbetov B. - doctor of physical-mathematical sciences, H.A.Yasawi International kazakh-turkish university.

Sharipova L. - candidat of physical-mathematical sciences, Institute of Railway Transport Engineers, Tashkent, Uzbekistan

Абикеева У.Ж. - Ш.Смаханұлы атындағы №44 орта мектеп мұғалімі, Тараз қаласы.

Қалымбетов Б.Т. - ф.-м.ғ.д., Ахмет Ясауи университеті.

Шарипова Л.Ж. - ф.-м.ғ.к., Ташкент темір жолдары транспорты инженерлері институты, Өзбекстан Республикасы.

Абикеева У.Дж. - учительница средней школы №44 им. Ш.Сманханулы, г.Тараз.

Калимбетов Б.Т. - д.ф.-м.н., университет Ахмеда Ясави.

Шарипова Л.Дж. - к.ф.-м.н., Ташкентский институт инженеров железнодорожного транспорта, Республика Узбекистан.

ӘОЖ 372.51.016

Б.Т.ҚАЛЫМБЕТОВ, Б.Д.СЫДЫҚОВ, Ж.О.ХАБИБУЛЛАЕВ

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУҒА
БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМНІҢ ДАЯРЛЫҒЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ МЕН ДЕҢГЕЙЛЕРІ**

Мақалада оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға, жалпы білім беретін мектептің бастауыш буынының болашақ мұғалімдерінің даярлығын анықтаудың және деңгейін есепке алудың ағымдағы жағдайы талданған және идеялары келтірілген. Болашақ математика мұғалімдерін даярлау деңгейін жоғарылату оқушылардың әртүрлі кезеңдеріндегі жас ерекшеліктерін ескере отырып, олардың логикалық дайындығының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздері: оқушылардың логикалық ойлауы, күзiреттiлiк тәсiлмен оқыту, жобалау-күзiреттiлiк моделi, жобалау-зерттеу күзiреттiлiгi.

Б.Т.Калимбетов, Б.Д.Сидиков, Ж.О.Хабибуллаев

**Пути и уровни формирования подготовленности будущих
учителей математики к развитию логического мышления
учащихся**

В статье анализируется современная ситуация и излагаются идеи определения и учета уровней готовности будущих учителей общеобразовательных школ для развития логического мышления учащихся. Повышение уровня подготовки будущих учителей математики позволяет повысить эффективность логической подготовки учащихся с учетом возрастных особенностей обучаемых на различных стадиях подготовки.

Ключевые слова: логическое мышление учащихся, компетентностный подход обучения, проектно-компетентносная модель, проектно-исследовательская компетенция.

B. Kalimbetov, B. Sydykov, ZH.Khabibullaev

**Ways and levels forming preparedness for future teachers of mathematics
to development of the logical thinking of students**

The article analyzes the current situation and outlines ideas for determining

and taking into account the levels of preparedness of future teachers of general education schools for the development of students' logical thinking. Raising the levels of training of future mathematics teachers makes it possible to increase the efficiency of the students' logical preparation taking into account the age characteristics of the trainees at different stages of preparation.

Keywords: logical thinking of students, the competence approach training, of project and competence model, of project and research competence.

Anahtar kelimeler: öğrencilerin mantık düşünme, yetkinlik yaklaşım eğitimi, proje ve yeterlilik modeli, proje ve araştırma yeterliliği.

Қазіргі заманғы дидактикада және дербес әдістемелерде, оқу үдерісінің тәжірбиесінде ойлауды зерттеудің аталған деңгейлеріне көтерілетін оқушылардың ойлауын дамытудың алуан жолдары бар [1]. Бірінші жол - оқу пәндерінің мазмұны (Л.В.Занков, Г.С.Костюк), әрбір оқу пәнінің ұғымдар жүйесі (Н.А.Менчинская, Н.М.Верзимин және басқалар) арқылы ойлауды дамыту.

Ойлаудың дамытудың бұл жанама жолының мәні - білімді игеру үдерісі, бұл бір мезгілде ойлауды дамыту үдерісі және ақыл-ой еңбегінің тәсілдерін қалыптастыру үдерісі деген аксиоматикалық жорамалдан тұрады. Бұл кезде игерудің ерекше пәні ретіндегі әдіснамалық білім құрылымына кірістірілмейді. Бұл бағытты мазмұндық ретінде белгілеуге болады.

Оқушылардың ойлауын дамытудың екінші жолы – арнайы таңдалған танымдық есептер жүйесі арқылы жүзеге асырылады (И.Я.Лернер, Т.В.Наподькова және т.б.), бұл жолды жақтаушылар білімді неғұрлым күрделі түсіндіруден бастау алады, оның құрылымына арнайы игеруді қажет ететін оқулық мазмұнындағы компонент ретінде әдіснамалақ білімдер қосылады. Бұл жолды мазмұндық жанама ретінде де сипаттауға болады.

Үшінші жол – мақсатқа бағытталған, оқыту үдерісін оңтайландыру жағдайында ойлау іс-әрекеттерін кезең-кезеңмен қалыптастыру. Бұл тікелей, ойлауды қалыптастырудың мазмұндық-операциялық жолы.

Диагностикалық зерттеудің мәліметтері көрсеткендей, практикада дамуды білімді игерумен, жекелеген оқу пәндерінде

іскерліктер мен дағдыларды қалыптастырумен табыстыратын, оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың эмпирикалық ыңғайы бар. Атап айтқанда, құрамына жалпы оқулық іскерліктермен дағдылар, пәнаралақ байланыстар, тармамандандырылған арнайыдан басқалар енетін жаңартылған білім мазмұны, оқушылардың ойлауын тек қана кездейсоқ қалыптастыру жолымен толыққанды игерілуі мүмкін емес.

Оқушылардың логикалық ойлауын мақсатқа бағытталған түрде дамыту оқушылардың оқу мазмұнының арнайы компонентін – әдіснамалық білімдер мен іскерліктерді саналы түрде, кезең-кезеңмен меңгеруді ұйғарады. Мұғалім, сабақтың дамытушы мақсатын жоспарлай отырып, оқушыларға салыстыру немесе жалпылауға, негізгі ерекшелік немесе дәлелдеуге үйрететін есепті атап көрсетеді. Оқу іс-әрекеті үдерісінде оқушылар ойлау іс-әрекетінің мағынасымен, ережелерімен, тәсілдердің бағдарымен және оқулық танымның әдістерімен арнайы танысады, оларды сыныпта және үй жұмысында әр түрлі есептерді орындау барысында саналы түрде қолдануды, басқа пәндерге тасымалдауды үйренеді. Біз бұл жолды мазмұндық-операциялық деп атадық. Эмпирикалық пен кездейсоқтықтан ерекше түрде оны теориялық, мақсаттылығы деп атауға болады.

Егер ойлауды дамытудың жанама, эмпирикалық жолы, ақыл-ой қабілеттерін дамытудың табиғи үдерісі үшін тек кейбір жағдайлар жасаса, онда мазмұндық-операциялық оқушылардың ойлау іс-әрекеттерін мақсатқа бағытталған түрде қалыптастыру мүмкіндігін беретін тікелей жол.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың мазмұндық-операциялық жолы келесі қағидалар түрінде болуы мүмкін.

I. Оқушылар материалды оқып-үйрену барысында мұғалімнің басшылығымен мағынаны сезінеді және ойлау іс-әрекетінің негізгі тәсілдерінің ереже-бағдарын қалыптастырады.

II. Ойлау іс-әрекеттерінің негізгі тәсілдерін оқушылар іс-әрекетінің мақсаты және тікелей өнімі ретінде, көмекшілерді – қосалқы әсер ретінде қалыптастыру мақсатқа сай келеді. Бұл негізгі тәсілді (мән-мағына, құрылым, бағдар) оқушылар ой елегінен өткізеді және құрама тәсіл, логикалық амалдар практикалық тұрғыда, еркін емес меңгеріледі.

III. Оқушылардың ойлау тәсілдерін өңдеу кезең-кезеңмен әрбір оқушының және тұтас сыныптың ақыл-ойының даму деңгейін

Диагностикалаудан – қалыптастырылған жұмыс тәсіліне оқытудың жаңа жағдайларына тасымалдауға дейін жүзеге асырылады.

IV. Іс-әрекеттің тәсілдерін қалыптастыру білімді игерумен тығыз байланыста, үйренудің толыққанды мотивтерін қалыптастырудың бірыңғай жүйесінде өтеді.

Ойлау іс-әрекеттерін қалыптастыру барысында мұғалім мен оқушының әрекеттерінің жалпы стратегиясы мынадай болды: кумуляция – диагностика – мотивация – мағынаны түсіндіру және ой елегінен өткізу және қолдану – тасымалдау тәсілімен қолдану ережесі. Мұғалім мен оқушылардың әрекеттері әрбір кезеңде өзара байланысқан, бірақ өзінің айрықша ерекшеліктері бар.

Математикалық ойлаудың келесі компоненттері бар [2]:

- *Кеңістіктік компонент* – кеңістік фигураларын, бейнелерін және оның құраушыларын түсіну, кеңістік бейнелеріне, кеңістіктік абстракциялауға жады (зерде).

- *Логикалық компонент* – ұғымдардың («синус», «тангенс» түріндегі және т.б.) және абстракция-ұғымдардың құрылуы: түсіну, есте сақтау және жалпы ұғымдық байланыстарды өздігінен шығару, формальды логика ережелері бойынша қорытынды мен дәлелдеулерді шығару, сандық көрсетілулердің, санға жадының, сандық шешімнің құрылуы.

- *Символдық компонент* – символдардың, оларға қолданылатын амалдарды түсіну және есте сақтау.

Біз үшін есептерді шешу барысында балалардың математикалық ойлауын дамыту критерийлері ретінде мамандар жасаған (А.Н.Колмогоров, Ю.М.Колягин, В.А.Крутецкий және т.б.) математикалық ойлаудың компоненттері қызмет етті:

- *ойлаудың тереңдігі* деректердің өзара байланысының мәніне, есеп арқылы берілген жағдайдың мағынасына ену қабілеттілігі ретінде;

- *ойлаудың икемділігі* әрекеттің үйреншікті тәсілінің шекарасынан шығу қабілеттілігі; есепті шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін жағдайдың математикалық моделін құру іскерлігі ретінде;

- *ойлаудың жалпылығы* есептің шешімін тиімді қабылдауда жалпылауды қолдану қабілеттілігі ретінде;

- *ойлаудың дербестігі* мәселені табу және оны шешу тәсілдерін табу іскерлігі; есепті шешу үдерісіне өзіндік элементтерді ендіруге ұмтылу іскерлігі ретінде;

- *сыни ойлау* есептің шартын, оны шешу тәсілін немесе нәтижені сыни бағалау қабілеттілігі ретінде;

- *ойлаудың ұтымдылығы*, уақытты және осы жағдайға құралдарды жұмсау бойынша есептің экономикалық тұрғыда үнемді шешімін іздеу қабілеті ретінде;

- *кеңістікті елестету* есепті шешу үдерісінде кеңістік бейнелерін, схемаларын, символдарын белсенді қолдану іскерлігі ретінде;

- *логикалық пайымдау* дәлелдеудің, негіздеудің, қорытындылаудың қажеттілігімен байланысты «біріділікпен, дұрыс мүшеленген ой қорытындылау» қабілеті ретінде;

- *ойлаудың белсенділігі* қандай да бір мәселені шешуге бағытталған күштің тұрақтылығымен, міндетті түрде осы мәселені шешуге ықыластанумен, оны шешудің әртүрлі ыңғайларын оқып-білумен, өзгермелі жағдайларға байланысты бұл мәселенің қойылуының әртүрлі нұсқаларын зерттеумен сипатталады;

- *ойлаудың мақсаттылығы* қандай да бір мәселені шешу барысында әрекеттерді таңдауды жүзеге асыруға ұмтылумен, осы мәселе арқылы қойылған мақсатқа тұрақты түрде бағдарлана отырып, оны шешудің қысқа жолдарын іздеуге ұмтылумен сипатталады;

- *ойлаудың кеңдігі* тасымалдаудың кең ауқымына ие және дербес, типтік емес жағдайларға қолдануға болатын әрекеттердің жалпыланған тәсілдерін қалыптастыру қабілеттілігімен сипатталады.

Әрбір компонент дамудың белгілі бір деңгейлеріне ие болады. Оқушылардың ойлау белсенділігін дамытуға бір есепті шешудің әртүрлі тәсілдерін қарастыру, бір математикалық ұғымның әртүрлі анықтамаларын қарастыру, алынған нәтижені зерттеуге жүгіну және т.б. ықпал жасайды.

Психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау және педагогикалық ЖОО мен зерттеу тақырыбы бойынша мектептердің практикалық жұмыс тәжірбиелері негізінде, мұғалімдер мен оқушылардың іс-әрекеттерін мақсатты бақылау, мұғалімдерге сауалнама жүргізу, мұғалім тұлғасын қалыптастыру мәселесін компетентті (құзырлы, құзіретті) зерттеушілермен әңгімелесу негізінде біз, оқушылардың логикалық ойлауына құзырлы жетекшілік жасау үшін қажетті білімдер, іскерліктер және дағдылар жүйесін анықтадық. Онда біздің көзқарасымыз бойынша келесі білімдер маңызды болып табылады:

1. Педагогикалық үдеріс теориялары, оның маңыздылығы, заңдылықтары, қарама-қайшылықтары оның құрылымының қозғаушы күші ретінде.

2. Оқушылардың психологиялық даму заңдылықтары, әртүрлі жас кезеңдеріндегі тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктері.

3. Гуманистік тәрбиенің мәнін, мақсатын, міндеттерін, формалары мен әдістерін түсіну үшін және тұлғаның жан-жақты даму және әлуемттік қалыптасу заңдылықтарын білу.

4. Математикалық ойлау компоненттерін және олардың оқушыларда дамытудың маңызын түсіну.

5. Мектеп математика курсына тікелей қатысты теориялық материалды терең білу, балалардың ойлау іс-әрекетінің сипаты тұрғысынан оның қол жетімділігі.

6. Қолданыстағы тұрақты оқулықтар, математикаға оқыту бағдарламалары және жалпы білім беретін мектептің оқушыларын жалпыматематикалық дайындаудың ұсынылған мемлекеттік стандарттарының толығымен мектептегі білім беру реформасымен байланысы;

7. Балалар тұрған таным кезеңін ескерген тәрбие және оқытудың формалары, әдістері және құралдары;

8. Оқыту мен тәрбиелеу психологиясы;

9. Оқушылардың жеке, дара ерекшеліктері және дайындық деңгейі;

10. Өзіндік мүмкіндіктері және жеке-дара қабілеттері;

11. Оқушылардың зейіні, жады және ойлауының психологиялық ерекшеліктері;

12. Олардың танымдық іс-әрекеттерін қарқындату тәсілдері;

13. Мұғалімнің түсіндіруіне зейінді, тексеруді және түсінуді бақылауды қатыстыру тәсілдері;

14. Пәнді оқыту әдістемелері.

Мұғалімді «Жоғары ұйымдастырылған және теңгерілген білім жүйесімен» қаруландыру қажетті, бірақ бұл оларды оқушылардың логикалық ойлауына жетекшілік жасауға дайындаудың алшақ жеткіліксіз шарты болып табылады. Болашақ мұғалімдерде арнайы іскерліктер мен дағдыларды, яғни практикалық дайындықты қалыптастыру өте маңызды болып табылады. Шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдердің іс-әрекетін талдай отырып, біз іскерліктер мен дағдылардың келесі тобын анықтадық.

Іскерліктер:

1. Оқушыларда логикалық ойлаудың жобаланатын қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған іс-әрекеттердің мазмұны мен тәсілдерінің кең түрдегі перспективалы жоспарын құру;

2. Оқушылардың оқып-үйренетін курсының тақырыптарына алдын-ала психологиялық-педагогикалық және әдістемелік талдау жасау және осы тақырыптың материалын оқушылардың алдағы, келесі іс-әрекеттеріне үйлестіру;

3. Тақырып бойынша сабақтар жүйесін жоспарлау, оған логикалық ойлаудың біз ерекшелеген компоненттерін мақсатты түрде қалыптастыруға бағытталған есептер және жаттығулар таңдау.

4. Сабақтың оқу-тәрбиелік есептерін кешенді жоспарлау және нақты сабақтың мақсаты мен міндеттеріне және оған оқушылардың дайындық деңгейіне сәйкес қажетті оқу материалын таңдап алу;

5. Оқу материалын жеңілден неғұрлым қиынға және күрделіге қарай орналастырып, сабақтан-сабаққа қарай дербестік дәрежесін арттыра отырып оқушылардың жұмысын кез-келген сабақта жоспарлау;

6. Таңдалған материалды игеруге балаларға қиындық тудыратын жерін алдын-ала қарастыру және ойлауды дамыту, жаңа материалды игеру бойынша олардың іс-әрекеттерінің неғұрлым тиімді түрлеріне анықтау;

7. Осы кезеңдегі оқушылардың ойлау іс-әрекеттерінің өту ерекшеліктерін ескеріп, сабақтың тиімді құрылымын жобалау, оның композициялық құрылысын анықтау;

8. Сабақты қажетті жабдықтарымен жасақтау және оны оқушылар тұрған таным кезеңін, олардың жас ерекшеліктерін ескере отырып қолдану, осы даму кезеңдегі ойдың қозғалысын алдын-ала көре білу;

9. Оқушылардың ойлау іс-әрекеттерін қарқындату мақсатында оқып-үйренетін материалдың мазмұнынан тәуелді түрде сәйкесінше қарым-қатынас әдістерін таңдау;

10. Оқушыларда функционалдық, логикалық, интуитивті және тағы басқа ойлауды қалыптастыру бойынша мақсатты жұмыстан тәуелді түрде бір кезеңнен екінші кезеңге логикалық тасымалдауды жоспарлау және сабақ барысында өзгертулердің мүмкін нұсқаларын алдын-ала ескеру;

11. Белгілі ұғымдарды анықтау, жіктеу, негізгі логикалық байланыстардың мағынасын түсіну, математикалық сөйлемдердің

логикалық формасын танып білу, мақұлдауды дәлелдеу және оқушылардың логикалық қателерін табу, жағдайдың ішкі логикасына сәйкес өзінің және оқушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру, сыни, бірізді нақты, дәл және толық ойлау, негізгі ойлау тәсілдерін білу;

12. Сабақтың әрбір кезеңінде оқушылардың іс-әрекеттерін басқарудың сипатын білу;

13. Балалардың ойлау іс-әрекеттерін белсенділендіру мақсатында жаңа материалды оқып-үйренумен байланысты проблемалық сұрақтарды өздігінен қалыптастыру;

14. Оқыту үдерісінде оқушыларға жеке-дара ыңғайды іске асыру;

15. Белсенді іс-әрекетке психологиялық ахуал жасау;

16. Функционалдық ойлауды дамытуға тұрақты түрде ұмтылдыратын ізденіс есептерін шешу үдерісінде қарапайым зерттеулерді ұйымдастыру;

17. Жеткілікті дәрежеде түсіндіру, яғни логикалық екпін жасай отырып материалды түсінікті, қысқа фразалармен баяндау;

18. Ағымдағы нұсқауды іске асыру іскерлігінің болуы, сонымен қатар оқушылардың жұмысын оперативті бақылау, олардың іс-әрекеттерінің бағытын және сипатын ауыстыру;

19. Оларда танымдық-шығармашылық белсенділікті, өзіндік жұмыс дағдыларын дамыту;

20. Оқушылардың білімін әділ бағалау, өз мүмкіндіктеріне сенім ояту;

21. Өз жұмысының практикасына тиімді формаларды, әдістерді және тәсілдерді жалпылау және тасымалдау мақсатында алдыңғы қатарлы мұғалімдердің іс-тәжірбиелерін талдау.

Біз ерекшеленген нақты іскерліктерде мына қабілеттер көрініс табады: оқу материалын талдау, қайта құру, өзін ойша оқушының орына қоя білу және кіші жастағы оқушылардың жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып ақпаратты олардың дайындық деңгейіне икемдеу, оқушылар түсінетін оқу материалының мазмұнын түзету, балалардың белсенділігін басқару және оларда танымдық-шығармашылық іс-әрекетті дамыту, «кері байланыс» орнату және т.б.

Дегенмен, «дағдылармен салыстырғанда іскерлік үлкен ширақтыққа ие, шығармашылыққа өту мүмкіндігіне ие әрекеттерді орындау саналы сипатқа құрылады, бірақ алдыңғы қатарлы мұғалімдердің іс-әрекеттерін теориялық және практикалық тұрғыда талдау көрсеткендей, оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға

құзырлы жетекшілік жасау үшін дағдылардың белгілі бір ауқымын иеленуі қажет. Мысалы, түсіндіру іскерлігінің негізінде логикалық ойлау дағдылары жатыр – құбылысты мүшелілеу қабілеті және ондағы маңызды қырларын ерекшелілеу; байланыстар мен себептік тәуелділікті табу (әрбір нақты құбылыста оның логикалық «қаңқасын» ерекшелілеу). Сондықтан, біз, келесі дағдыларды ерекшелілеу қажет деп есептейміз:

1. Оқушылардың алдында оқу-танымдық есептерді ептілікпен қоя білу;
2. Оларды шешу тәсілдеріне оқыту;
3. Математикаға оқыту барысында оқушылардың танымдық іс-әрекетіне жетекшілік жасау;
4. Танымдық іс-әрекетті оқыту құралдарымен жабдықтау (ОТҚ, оқу-көрнекі құралдармен және т.б.);
5. Сабактың жекелеген кезеңдерінде оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін дұрыс мөлшерлеу;
6. Ойлау операцияларын иелену: салыстыру, талдау, жинақтау, абстракциялау, жалпылау, нақтылау және оларға балаларды оқыту;
7. Оқу-танымдық есептерді орындау барысында оқушылардың бақылау, өзіндік бақылау және өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру;
8. Жеке–дара ерекшеліктерді ескере отырып тапсырмаларды саралау;
9. Математикалық ұғымдарды дәл анықтау;
10. Мәтіндік есептердің шартын талдау;
11. Есептеу тәсілдерін және оған оқушыларды оқытуды иелену;
12. Оқушылардың математикалық ойлауын дамытуға мақсатты жетекшілік жасау үшін дидактикалық тапсырмалар құру;
13. Математикадан алуан түрлі сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру;
14. Оқушыларды оқыту үдерісіне математикалық білімдерді дербес түрде қолдану және математикалық деректермен жұмыс істеу [3].

Психологиялық-педагогикалық әдебиетте дағдылар мен іскерліктердің психикалық үдерістер ретінде алуан түрлі анықталуы жиі кездеседі. Еске сала кететін жәйт, “дағды” ұғымына негізінен біркелкі ыңғай қолданылады. Психологтар дағдыларды, әрекеттерді орындау үдерісінде пайда болатын адамның саналы әрекетінің автоматтандырылған компоненттері ретінде анықталады [4]. Дағды – бұл “қарапайым негізгі әрекеттерді автоматты түрде орындау” деп

белгіленіп жүр. Іскерлік пен дағдылар әрекетте енді көріне бастағанда, олар әрекеттермен жиі барабарланады.

Іскерлік пен дағдылардың арасындағы айырмашылық олардың қалыптасу үдерісінде байқалып, айқындалады.

Деңгей ретінде даярлықтың барлық белгілерінің сандық және сапалық көрінісінің өлшемін түсінетін боламыз [5], яғни олардың эталонға сәйкестік шамасын немесе кіші жастағы оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға студенттердің даярлығы ретіндегі сондай күрделі тұлғалық білім берудің маңызды белгілерін бейнелейтін негізгі қасиеттер мен сапалардың өрнектелу дәрежесін түсінетін боламыз.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз білім деңгейлерін бейнелейтін сапалық сипаттамаларға келесі көрсеткіштерді: толықтық, саналылық және беріктікті жатқызуға болады деп есептедік. Біз қалыптасқан білімдердің үш деңгейін атап көрсеттік: *жоғары, орта, төмен*.

Бірінші (жоғары) деңгей оқу материалының мазмұнын, оның ұғымдық аппаратын терең, толық игеріп алумен сипатталады. Даярлықтың осы деңгейін көрсеткен студенттер материалды саналы түрде баяндайды; жауаптарын сауатты құра біледі; негізгі ұғымдарды біледі, олар ой қорытындылау жасай алады; өз пайымдауларын айта алады және негіздейді; теорияны практикамен байланыстыра алады; педагогикалық міндеттерді дұрыс шеше алады.

Екінші (орта) деңгей оқу материалының негізгі қағидаларын студенттердің білуімен және түсінуімен сипатталады; олар материалды сауатты баяндайды. Дегенмен, жауаптың формасы мен мазмұнында жекелеген нақты емес мәліметтер болады. Студенттер ұғымдардың мағынасын кейде нақты емес тұжырымдайды; өздерінің пайымдауларын жеткілікті негіздей алмайды; педагогикалық мәселелерді шешу үшін білімдерін қолдануда қателіктер жібереді.

Үшінші (төмен) деңгей үшін материалдың негізгі мазмұнын білмеу, тек қана оның бөліктерін жаңғырту тән болады. Студенттердің білімдері шашыраңқы, жүйесіз. Олар оқу материалдарындағы басты, негізгі мен қосалқы, екінші дәрежелілерді ажырата алмайды. Материал сенімсіз баяндалады; педагогикалық мәселелерді шешу үшін білімдерді қолдана алмайды.

Балалардың логикалық ойлауын дамыту үшін қалыптастырылған іскерліктердің, дағдылардың деңгейін бейнелейтін негізгі көрсеткіштер ретінде біз олардың жалпылану дәрежесі мен

міндеттердің неғұрлым жоғары немесе төмен ауқымына тасымалдану мүмкіндіктерін атап көрсеттік. Осыған сәйкес қалыптастырылған іскерліктердің деңгейлері: *жоғары, орта және төмен* деңгейлері анықталады [6].

Жоғары деңгей – студент өздігінен әртүрлі жағдайларда әрекеттер жүйесін таңдайды, оларды іс-әрекеттің басқа түрлеріне тасымалдайды, алынған нәтижелерді негіздейді және жалпылайды.

Орта деңгей – студент баламалы ұқсас жағдайда өздігінен үлгі бойынша әрекет жасайды, өзіне белгілі әрекеттер жүйесін түрлендіре алады, бірақ оларды іс-әрекеттің басқа түріне тасымалдауда қиналады, алынған нәтижелерді жалпылау мен негіздеу педагогтың көмегімен орындалады.

Төменгі деңгей – студент әрекетті үлгі бойынша оқытушының көмегімен жаңғыртады, іс-әрекеттің басқа түрлеріне тасымалдау болмайды, алынған нәтижелерді жалпылау мен негіздеуге қиналады, тек қана оларды анықтай алады.

Болашақ мұғалімдердің даярлығының психологиялық аспектісінің сипаттамасы танымдық процестерді, эмоционалды-еріктік аппаратты дамыту мәселесімен байланысты.

Болашақ мұғалімдердің іс-әрекеттерінің мотивациясын өзгертудің көрсеткіштері ретінде мотивтердің сипатын өзгерту; танымдық мотивтерді қалыптастыру және дамыту іске қосылады. Зерттеудің мәліметтері бойынша біз білімгерлердің үш негізгі тобын ерекше атап көрсеттік.

Жоғары деңгей – әлеуметтік мәнді мотивтердің қалыптасуымен сипатталады.

Орта деңгей танымдық мотивтерді дамытумен сипатталады.

Төменгі деңгей адамгершілік мотивтері мен қарым-қатынас мотивтерінің дамуымен сипатталады.

Ойлауды дамыту көрсеткіштері ретінде негізгі ұғымдарды меңгеріп алу болады.

Жоғары деңгей – негізгі ұғымдарды басқару дейгейінде игеріп алу. *Орта деңгей* – негізгі ұғымдарды түсіндіру деңгейінде игеріп алу. *Төменгі деңгей* – негізгі ұғымдарды сипаттау деңгейінде игеріп алу.

Іс-әрекеттің кез-келген түріне даярлықты анықтаудың ең басты критерийлерінің бірі іс-әрекеттің қарастырылып отырған түріне қызығушылық болып табылады. Балалардың логикалық ойлауын дамытуға кіші сыныптардың болашақ мұғалімдерінің қызығушылығын

дамыту деңгейінің көрсеткіштері өз іс-әрекетінің нәтижелеріне қанағаттануы мен өзінің белсенділігі болып табылады [7].

Көрсеткіштердің мәліметтерін ескере отырып, білімгерлердің іс-әрекеттің қарастырылып отырған түріне қызығушылығын дамытудың үш деңгейі ерекше атап көрсетіледі.

Жоғары деңгей оқушылардың логикалық ойлауын дамыту бойынша іс-әрекеттің және объектінің мазмұнын айқын сезінуді, логикалық дайындық үдерісіне тұрақты және белсенді қатысу, іс-әрекеттің нәтижелерімен қанағаттануды ұйғарады.

Орта деңгей балалардың логикалық ойлауын дамыту бойынша іс-әрекеттің нысанын және мазмұнын сезінумен, логикалық дайындық үдерісінде білімгерлердің жүйелі іс-әрекетімен, іс-әрекет нәтижелерімен жарым-жартылай қанағаттанумен анықталады.

Төмен деңгей іс-әрекеттің берілген түріне санадан тыс елігумен, құштарлықпен, логикалық дайындық үдерісіне жүйесіз қатысумен, берілген бағыттағы өзінің іс-әрекетінің нәтижесіне қанағаттанбаушылықпен сипатталады.

Логикалық дайындық үдерісінде болашақ мұғалімдердің зейінін, есін, сөйлеуін дамыту деңгейін анықтау күрделі мәселені құрайды, ал бұл қазіргі психологияның көмегімен табысты шешіледі. Осы бағытта арнайы зерттеу жүргізу біздің жұмысымыздың мақсатына енбейді.

Сонымен, кіші жастағы оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға болашақ мұғалімдердің дайындығы үдерісінің тиімділігін анықтау үшін біз келесі критерийлерді таңдадық: білімнің сипаттамасын қамтитын теориялық даярлық деңгейі; берілген түрдегі іс-әрекетті жүзеге асыру үшін қажетті іскерліктердің, дағдылардың қалыптасуы - практикалық даярлық деңгейі; психологиялық даярлық деңгейі - іс-әрекеттің берілген түріне қызығушылық, ойлау, дайындық үдерісінде білімгерлердің іс-әрекеттері мотивтерінің сипаттамасы.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға жалпы білім беретін мектептің болашақ мұғалімдерінің даярлығының деңгейлерін анықтау және ескеру, дайындықтың әртүрлі кезеңдерінде білімгерлердің жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып логикалық дайындықтың тиімділігін арттыру, оны дер кезінде түзету мүмкіндігін береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников – М.: Просвещение, 1968. – 432 с.

2. Ганеев Х.Ж. Теоретические основы развивающегося обучения математике / Урал.гос. пед. ун-т – Екатеринбург, 1997. – 160 с.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающегося обучения: Опыт теоретического и экспериментального исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
4. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: Кн. 1. Общие основы психологии. – М.: Владос, 1998. –688 с.
5. Практикум по педагогике математики: Учеб.пособие для вузов / Б.С. Каплан, Н.М. Рогановский и др.; под редакцией А.А. Столяра – Мн.: Выс. шк., 1978 – 192 с.
6. Сыдықов Б.Д., Заурбеков Т.Т. Бастауыш сыныптарда математиканы дамыта оқыту негіздері. Оқу құралы. –Шымкент, 2009. - 120 б.
7. Сыдықов Б.Д., Момбиева Г.А. Болашақ мұғалімдердің танымдық іс-әрекеттерін қалыптастырудың бағыттары.– Ұлағат, №3, Алматы, 2009. –49-54 б.

REFERENCES

1. Krutetsky V.A. Psychologia matematicheskich sposobnostey shkolnikov. - М.: Prosveshenie, 1968. – 432 p.
2. Ganeev X.J. Teoreticheskie osnovy razvivayushegosya obucheniya matematike / Ural. gos. ped. univer-t. – Ekaterinburg, 1997. – 160 p.
3. Danydov V.V. Problemy razvivayushegosya obucheniya: Opyt teoreticheskogo I eksperimentalnogo issledovaniya. – М.: Pedagogika, 1986. – 240 p.
4. Nemov R.S. Psychologia: Ucheb. dlya stud. vyssh. ped. ucheb. savedeniya: Kniga 1. Obshiy osnovy psichologii. – М.: Vlados, 1998. –688 p.
5. Praktikum po pedagogike matematiki: Ucheb. posobie dlya vuzov. B.S. Kaplan, N.M. Roganovskiy I drugie; pod redakziyey A.A. Stolyara. – Mynsk: Vysh. shkola, 1978. – 192 p.
6. Sydykov B.D., Saurbekov T.T. Bastauysh synyptarda matematikany damyta okytu negizdery: Oku kuraly. – Shymkent, 2009. - 120 p.
7. Sydykov B.D., Mombieva G.A. Bolashak mugalymderdyn tanymdyk is-areketterin kalyptastyrudyn bagittari. – Ulagat, №3. Almaty, 2009. –49-54 pp.

Қалымбетов Б.Т. - физика-математика ғылымдарының докторы, Ахмет Ясауи университеті.

Сыдықов Б.Д. - педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ.

Хабибуллаев Ж.О. - PhD докторант, Ахмет Ясауи университеті.

Калимбетов Б.Т. – доктор физико-математических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи.

Сидиков Б.Д. – доктор педагогических наук, Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая.

Хабибуллаев Ж.О. - PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи.

Kalimbetov B. - doctor of physical and mathematical sciences, H.A.Yasawi International kazakh-turkish university.

Sidikov B.D. - doctor of pedagogical sciences, Kazakh National Pedagogical University named after Abay.

Khabibullaev Zh.O. - PhD doctoral student, H.A.Yasawi International kazakh-turkish university.

УДК 333.791 6

К.МУСАБЕКОВ

АНАЛИЗ ПОТЕНЦИАЛА ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В КАЗАХСТАНЕ

В статье изложен анализ перспективы развития возобновляемых источников энергии в Казахстане в контексте в производстве энергоресурсов в мировом хозяйстве. Казахстан является мировым лидером по количеству доступной ветровой энергии, ее потенциал в 30-40 раз больше электроэнергии, вырабатываемой в настоящее время в стране. Проведение Международной специализированной выставки «Астана ЭКСПО-2017», с темой «Энергия будущего» определяет Стратегию модернизаций экономики страны с использованием возобновляемых источников энергии обеспечивающее инновационные энергетические решения, планомерным подходом модернизаций топливно-энергетического комплекса страны.

Ключевые слова: исчерпаемость и возобновляемость природных ресурсов, Международное энергетическое агентство, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность и энергосбережения, «Энергия будущего», «зеленая экономика».

Қ.Мұсабеков

Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерінің әлеуетін талдау

Мақалада қазіргі кезеңдегі жаңартылатын энергия көздерінің Қазақстанда дамуының басымдылық факторлары талданған. Астанада өтетін Халықаралық «ЭКСПО-2017» көрмесінде көрсетілетін әлемдегі баламалы энергия көздерінің жетістіктері отанымызға «жасыл экономиканың» дамуына серпіліс беретіні зерттелген. Қазақстан жел энергиясы әлеуеті жағынан әлемде алдыңғы қатарда орын алады, осыған байланысты баламалы энергетиканы дамыту елімізде тиімді, таза энергия қуатын алу отын энергетика кешенін дамытуда басты мәселе болып табылады.

Кілт сөздері: таусылатын және жаңартылатын табиғи ресурстар, Халықаралық энергетикалық агенттік, жаңартылатын энергия

көздері, энергия тиімділігі және энергия үнемділігі, «Болашақ энергиясы», «жасыл экономика»

К. Musabekov

The analysis of the potential of renewable energy sources in kazakhstan

In the article the analysis of prospect of development of proceeded in energy sources is expounded in Kazakhstan in a context in the production of world economy. Kazakhstan is a world leader on the amount of accessible wind energy, her potential in 30-40 times there is more electric power produced presently in a country. Realization of the International specialized exhibition is "Astana ЭКСПО-2017", with a theme "Energy of the future" determines Strategy of modernisations of economy of country with the use of proceeded in energy sources providing innovative power decisions, by systematic approach of modernisations of fuel and energy complex of country.

Keywords: Exhaustibility and renewability of natural resources, the International Energy Agency, renewable energy sources, energy efficiency and energy conservation, "Energy of the Future", "green economy".

Anahtar Kelimeler: Yenilenemez ve yenilenebilir doğal kaynaklar, Uluslararası Enerji Ajansı, Yenilenebilir enerji kaynakları, enerji verimliliği ve tasarrufu, «Geleceğin enerjisi», «Yeşil ekonomi».

В современном стремительном развивающемся мире из самых сложных и ответственных проблем, с которыми столкнулось человечество, является проблема исчерпаемости и возобновляемости природных ресурсов. Все решения этих проблем базируются на двух фундаментальных экономических аксиомах. Первая – потребности общества безграничны, вторая – ресурсы ограничены. По заключению современных ученых термин ограниченность (точнее, редкость - scarcity) в специальной литературе используется, не раскрывая понятие ограниченность ресурсов, а не потребностей. С тех пор как это понятие приобрело научную значимость в экономической теории, отсутствует четкое понимание различий между ресурсами (source, лат. - исток, источник) и факторами (фактор лат.- делающий, производящий) [1].

По данным Международного энергетического агентства (Мировая энергетическая конференция – крупнейшая в мире неправительственная организация по энергетическим проблемам, которая была создана в 1924 году и сегодня объединяет 80 стран, недавно она была переименована в Мировой Энергетический Совет - МЭС), современное мировое сообщество использует энергию в громадных масштабах, что в течение каждых десяти лет объемы потребностей человечества увеличивается более чем в два раза. С 70-х годов прошлого века потребление основных природных топливных ресурсов (нефти, угля, газа) составляющих почти 90% мирового энергобаланса, увеличилось в 2,5 раза, что стала причиной актуализации негативных прогнозов развития мировой энергетики в связи с истощением природных ресурсов [2]. Прогнозируется, что при среднегодовом темпе конечного потребления электроэнергии в развивающихся странах 2,9 раза (4,1%) выше, чем в промышленно развитых государствах (1,4%) и в 1,6 раза (2,5%) выше мирового. По прогнозу экспертов, до 2030 года не произойдет существенных изменений в составе и структуре использования первичных энергоресурсов для производства электроэнергии. Электроэнергетика будет базироваться на традиционных ресурсах (угле, газе, нефти, гидро- и атомной энергии), и значительным ростом возобновляемых источников энергии – ветровой, солнечной, геотермальной, биомассы и др.

В то же время, на развитие энергетики в начале XXI века оказывают влияние такие факторы, как стремление стран обеспечить энергетическую безопасность и независимость от нестабильных энергетических рынков и экологических ограничений по выбросам парниковых газов, связанных с глобальным потеплением климата. При существующих объемах и темпах роста энергопотребления в мире известные запасы органического топлива – основы современной энергетики, по разным оценкам, будут исчерпаны в исторические короткие сроки. Эти цифры широко обсуждаются и известны многим специалистам. Речь идет примерно о 70-150 годах.

Использование возобновляемых источников энергии (ВИЭ) на рубеже XXI века является одним из приоритетных направлений развития энергетики многих стран мира. Новые технологии использования возобновляемых источников энергии привлекают своим преимуществами: неисчерпаемостью, меньшим загрязнением окружающей среды, осваивать современные высокие технологии. По

данным ООН на 2013 год доля НВИЭ (новые технологии использования ВИЭ –new renewable) в производстве по данным на 2013г. доля ВИЭ в производстве электроэнергии составила 5,2% и почти в 1,5 раза превысила долю АЭС 2,8%. Лидерами по внедрению «зеленых» энергии стали Китай, США, Германия, Испания, Индия, Япония. Предполагаются в странах Евросоюза (ЕС) к 2020 году вводы новых мощности ВИЭ почти в 2 раза превысят вводы традиционных и атомных станций [3].

В настоящее время около 60 стран мира имеют ветровых электрических станций (ВЭС) в структуре электроэнергетики. В 2010 году установленная мощность всех ветроэнергетических установок в мире достигла 196 630 МВт. На долю «первой пятёрки» - Китай, США, Германия, Испания и Индия – приходится 74,2% ветроэнергетических мощностей, то есть значительно больше, чем год назад, когда этот показатель составлял 72,9%. США и Китай вместе владеют 43,2% установленной мощности всех ветроэнергетических установок (ВЭУ) в мире, этот показатель увеличился по сравнению с 2009 г., когда он равнялся 38,4% [4]. За 2010 г. в Китае установлено 18 928 МВт, что соответствует более 50% мирового рынка новых ВЭУ. Германия сохраняет первое место в Европе по общей установленной мощности. Необходимо отметить, что по данным европейской энергетической ассоциации, в 2012 году европейские страны преодолели

условный барьер в 100 000 МВт только за счет ветровых установок [5].

Доля ВИЭ по некоторым странам ЕС.

Страны	Доля ВИЭ, в %
Австрия	45,0
Португалия	31,0
Финляндия	38,0
Швеция	50,0
Дания	34,0
Германия	18,0
Франция	23,0
^x Россия	18,0
Казахстан	0,2

^x В России 98.6 % производства ВИЭ приходится на крупные гидроэлектростанций

Развития новых видов энергии обусловлены тем фактом, что за последние 50 лет потребление продуктов питания и пресной воды увеличилось в 3 раза, природных ресурсов – в 4 раза. За последняя четверть века различия между богатыми и бедными государствами возросли в потребление энергии до 8 раз. Также повышенный интерес к использованию энергии ветра в хозяйственной деятельности объясняется не только растущими объемами энергопотребления и экологией, но также низкой себестоимостью – 3-4 центов за киловатт в час, тогда как на угольной электростанции – 5-7 центов, а на АЭС – 10-11 центов. Даже по самым пессимистичным прогнозам, к 2030-му доля ВИЭ в глобальной энергетике будет составлять не менее 15 процентов. В Европейском союзе предполагается довести этот показатель до 20 процентов к 2020-му и до 40 процентов к 2040-му [6].

Таблица-1. Существующие стоимостные ориентиры ВИЭ [7].

Тип энергии	Капитальные вложения, долл./кВт		Себестоимость производства, цент/кВт-ч	
	2005г.	2030г.	2005г.	2030г.
Биомасса	1000-2500	950-1900	30,1-10,3	3,0-9,6
Традиционная гидроэнергетика	1500-5500	1500-5500	3,4-11,7	3,4-11,5
Малая гидроэнергетика	2500	2200	5,6	5,2
Солнечная фотоэнергетика	3750-3850	1400-1500	17,8-54,2	7,0-32,5
Солнечная теплоэнергетика	2000-2300	1700-1900	10,5-23,0	8,7-19,0
Наземная ветроэнергетика	900-1100	800-900	4,2-22,1	3,6-20,8

В контексте развития мировой энергетики топливно-энергетический комплекс Казахстана имеет свою специфику - неравномерная концентрация энергоисточников, разделенная схема преобразования и распределения с охватом огромной территории. Страна занимает 9-е место в мире по размерам территории и по запасам нефти, 2-е место по запасам урана. Казахстан является энергодобывающей и энергоэкспортирующей страной. Доля угля в топливно-энергетическом балансе (ТЭБ) составляет около 63%, природного газа - 12%, нефти - 2 0%; возобновляемых источников - менее 5% и представлены они практически только малой гидроэнергетикой. Уголь, соответственно, является основным топливом казахстанской электроэнергетики (порядка 70% от общей генерирующей мощности) [8]. Вместе с тем, объемы энергетических запасов составляют обратную последовательность; уран - 46%, уголь - 34%, нефть - 8-9%, природный газ - 6-7%.

Благодаря большой доле использования дешевого низкокачественного бурого угля открытой добычи с зольностью до 56%, Казахстан относится к странам с высоким уровнем выбросов углекислого парникового газа, влияющего на изменение климата и ухудшение здоровья населения. По абсолютным выбросам «парниковых» газов (CO_2) Казахстан занимает третье место среди стран СНГ (после России и Украины). Отношение объема удельных выбросов углекислого газа по отношению к ВВП составляет в среднем 6 кг на 1 доллар США [9].

При этом, республика, обладая значительным потенциалом ископаемых и возобновляемых энергоресурсов, в настоящее время занимает одно из последних мест в мире по показателям энергосбережения и энергоэффективности производства и является самой энергорасточительной стран мира по затратам энергии на единицу ВВП. На производство 1 доллара ВВП в республике тратится 500 грамм топлива в нефтяном эквиваленте, когда этот показатель в странах Организации экономического сотрудничества и развития составляет 130 грамм [10]. Удельная энергоемкость ВВП республики превышает показатели США в 2,5 раза, Дании - в 3,5, Японии - в 4 раза. Относительные доступность и дешевизна вырабатываемой энергии создали некоторую иллюзию ее неисчерпаемости, в начальном этапе не позволило развить должным образом культуру энергопотребления и энергосбережения на всех стадиях: добычи,

производства, переработки, передачи и транспортировки, распределения и потребления [11].

Между тем, Казахстан является мировым лидером по количеству доступной ветровой энергии на душу населения. Ее потенциал в 30-40 раз больше электроэнергии, вырабатываемой в стране. По данным исследования ПРООН 60% территории Казахстана имеет потенциал ветровой энергии. В южном регионе имеется ряд мест, где скорость ветра составляет порядка 5-6м/с, что делает возможным использование энергии ветра для выработки электроэнергии круглогодично на ветроустановках. Исследования по определению энергopotенциалов ветров этих мест показали результаты в 1,3-1,7 раза превышающие потенциалы ветровых площадок зарубежных ВЭС. Фактически можно утверждать, эти лучшие по энергopotенциалу ветров площадки в Центральной Азии.

Казахстан также имеет огромный запас энергоресурсов малых рек. Общий потенциал малых ГЭС составляет 8 млрд. кВт-час, что составляет около 10% производимой в настоящее время электричество в стране. В стране, занимающая 9 место в мире по территории, удельная длина линий электропередач – сумма их длин (в условных единицах) отнесенная к суммарной установленной мощности электростанций-более чем в три раза превышает аналогичные показатели других стран, что влечет потерь около 30%-40% энергии при транспорте, а через них на цены и других энергоносителей. Вступление Казахстана во Всемирную Торговую Организацию в ближайшие годы резко поднимет внутренние цены на энергоносители, а также на их транспортировку по стране. В итоге цены на электроэнергию и тарифы на ее доставку также поднимутся, что приведет к непрерывному повышению цен на электроэнергию для всех групп потребителей. Этот фактор также будет способствовать более притягательными проекты по развитию возобновляемых энергоресурсов республики обеспечивающие устойчивую функционированию энергетического комплекса страны.

В Казахстане на основе научных и статистических данных был разработана Государственная программа, в результате которой приняты конкретные целевые индикаторы развития возобновляемых источников энергии. К 2020 году доля ВИЭ должна составлять до 3% общей выработки электроэнергии, что в переводе на мощности составит порядка 1ГВт, к 2030 году -12%, или 6 ГВт.

Проведение Международной специализированной выставки «Астана ЭКСПО-2017», с темой «Энергия будущего» отражает Концепцию модели «зеленой» экономики, связанная с планомерным подходом модернизаций топливно-энергетического комплекса страны. Стратегия модернизаций экономики страны связана с сокращением выбросов углекислого газа, повышению энергоэффективности и энергосбережения и развитию возобновляемых источников энергии, обеспечивающая Третьей индустриальной революции в Казахстане.

В долгосрочном плане переход к «зеленой» экономике позволит сохранить темпы экономического роста и сделать экономику Казахстана более устойчивой. Темпы роста «зеленой» экономики уже через 5–10 лет будут выше прогнозов по «пессимистическим» сценариям, при этом ей не будут присущи многие риски и системные недостатки последних.

В Стратегии «Казахстан-2050» поставлена задача по развитию альтернативных и возобновляемых видов энергии, на которое к 2050 году должно приходиться (в настоящее время -1%) не менее половины всего совокупного энергопотребления. Выставка «Астана ЭКСПО-2017» позволит собрать и продемонстрировать лучшие мировые разработки в области энергосбережения, новейшие технологии использования энергии солнца, воды и ветра. Электроэнергетический комплекс Казахстана в будущем – один из приоритетных секторов экономики, который должен развиваться на базе высокоэффективных технологий как динамично сбалансированная система энергетика–экономика–природа–общество, как парадигма устойчивости экономического роста страны.

В целом использование возобновляемых источников энергии обеспечит инновационные энергетические решения, в основе которых – диверсифицированное и сбалансированное использование энергоносителей, представляет как источник прогресса и развития, доступную, более надежную, более рачительную потребляемую, экологически чистую.

Таким образом, с учетом консервативности энергетической отрасли, можно заключать, что в перспективе возобновляемая энергетика становится приоритетным фактором в стратегии модернизации электроэнергетического сектора обеспечивающего энергетическую стабильность для устойчивого развития национальной экономики страны.

Как показывает анализ развития мирового хозяйства в контексте масштабного потребления энергоресурсов, в ближайшей перспективе стратегия действий мировой энергетики будет определяться совершенствованием энергетических технологий, использованием инновационных технологий, значительным увеличением капиталовложений в развитие альтернативных источников энергии, внедрением новых принципов и методов получения энергии, снижением уровня энергоемкости национальной экономики, эффективным использованием ресурсов обеспечивающее экологические факторы.

В настоящее время перед мировым сообществом ставится задача: достичь к 2050 году около половины объема производство энергии от возобновляемых источников энергии. В связи с этим уместно вспомнить слова президента США Барака Обамы: «Страна, которая в XXI веке станет лидером в производстве чистой энергии, будет и лидером глобальной экономики мира».

ЛИТЕРАТУРА

1. Гребнев Л. Факторы и ресурсы: тождество, различие или противоположность? // Вопросы экономики.- №7.- 2010.-С. 22.
2. Журнал Экономика управления в зарубежных странах.-№1.- 2014.-С.10.
3. Журнал Энергетик.-№2.- 2014.- С.2.
4. Журнал Энергия: экономика, техника, экология.-№7.-2012.- С.29.
5. Материалы « Экспертное бюро Energy Focus», 2013г.
6. Безруких П.П. О стоимостных показателях энергетических установок на базе возобновляемых источников энергии // Малая энергетика.-№1-2.- 2010.-С. 2-3.
7. Сибикин Ю.Д., Сибикин М.Ю. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии //М.-2012. – С.23-24
8. Сырлыбаева Б. Тенденции развития мировой энергетики-опыт для Казахстана //Аналитик.-№6.- 2012.- С. 72-84.
9. Иришев Б. Будущее страны и энергия будущего// Централь Азия Монитор -№43 (411).-26 .11.2012г.
10. Казыбаев А. Энергия будущего - будущее Казахстана// Казправда, 16.11. 2012г.
11. Мусабеков К.,Есболова А.Е., Тажибаев С. Issues in the development of the livestock sector in Kazakhstan Elsevier, Procedia

Social and Behavioral Sciences 143 (2014) 610-615.

REFERENCES

1. Grebnev I. Faktory i resursy: tozhdestvo, razlichie ili protivopolozhnost? //Voprosy ekonomiki.- №7.- 2010.-s. 22.
2. Zhurnal ekonomika upravleniya v zarubezhnyx stranax.-№1.- 2014.-s.10.
3. Zhurnal energetik.-№2.- 2014.- s.2.
4. Zhurnal energiya: ekonomika, texnika, ekologiya.-№7.-2012.-s.29.
5. Materialy «Ekspertnoe byuro energy focus», 2013g.
6. Bezrukix P.P. O stoimostnyx pokazatelyax energeticheskix ustanovok na baze vozobnovlyaemyx istochnikov energii // malaya energetika.-№1-2.- 2010.-s. 2-3.
7. Sibikin Yu.D., Sibikin M.Yu. netradicionnye i vozobnovlyaemye istochniki energii //m.-2012. – s.23-24
8. Syrlybaeva B. Tendencii razvitiya mirovoj energetiki-opyt dlya kazaxstana //analitik.-№6.- 2012.- s. 72-84.
9. Irishev B. Budushhee strany i energiya budushhego// central aziya monitor -№43 (411).-26 .11.2012g.
10. Kazybaev A. Energiya budushhego - budushhee kazaxstana// kazpravda, 16.11. 2012g.
11. Musabekov K., Esbolova A.E., Tazhibaev S. Issues in the development of the livestock sector in Kazakhstan Elsevier, Procedia Social and Behavioral Sciences 143 (2014) 610-615.

Мусабеков К. - д.э.н., профессор университета Ахмеда Ясауи. E-mail: kambar_mu@mail.ru.

Мұсабеков Қ. - э.ф.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті. E-mail: kambar_mu@mail.ru.

Musabekov K. - doctor of economic sciences Ahmet Yasawi University. E-mail: kambar_mu@mail.ru.

ӘОЖ 338.45

С.А.ҚАЛТАЕВА, А.М.САМАЛИКОВА
ӘЛЕМДІК АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫНЫҢ БӘСЕКЕЛІК ОРТАСЫ

Әлемдік азық-түлік нарығының тенденциялары жаһандану жағдайында Қазақстанның тамақ өнеркәсібін дамытудың маңызды факторы болып табылады. Соңғы онжылдықта Қазақстан азық-түліктің ірі импортерларының біріне айналды, бұл тек қана азық-түлік емес, сондай-ақ елдің экономикалық қауіпсіздігін төмендетеді. Кәсіпорындардың стратегиясын қалыптастыруда әлемдік нарық тенденциясын ескеру отандық азық-түліктің жоғары бәсекелік қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қажет.

Кілт сөздері: әлемдік азық-түлік нарығы, жаһандану, тамақ өнеркәсібі, бәсекелік орта, экспорт, импорт.

С.А.Қалтаева, А.М.Самаликова

Конкурентная среда мирового продовольственного рынка

Тенденции мирового продовольственного рынка является важнейшим фактором развития пищевой промышленности Казахстана в условиях глобализации. В последние десятилетия Казахстан стал одним из крупнейших импортеров продовольствия, что снижает не только продовольственную, но и экономическую безопасность страны. Учет тенденций мирового рынка при формировании стратегии предприятий необходим для обеспечения высокой конкурентоспособности отечественного продовольствия.

Ключевые слова: мировой продовольственный рынок, глобализация, пищевая промышленность, конкурентная среда, экспорт, импорт.

S.Kaltayeva, A.Samalikova

The competitive environment of the world food market

Tendencies of the world food market are the major factor of development of the food-processing industry of Kazakhstan in the conditions of progressing globalization. Last decades Kazakhstan became one of the largest importers of the foodstuffs that reduces not only food, but also economic safety of the country. The account of tendencies of the world

market at formation of strategy of the enterprises is necessary for maintenance of high competitiveness of the domestic foodstuffs.

Keywords: tneworld food market, globalization, the food-progressing industry, the competitive environment, export, import.

Anahtar kelimeler: küresel gıda pazarı, küreselleşme, gıda sanayi, rekabet ortamı, ihracat, ithalat.

Азық-түлікпен қамтамасыз етудің тұрақтылығы елдің тұрмыстық жағдайын анықтай отырып, оның тұрақты экономикалық дамуының негізін қалаушы фактор болып табылады. Оның рөлі табиғи, саяси, әлеуметтік және экономикалық себептер бойынша тұрақты өседі және мемлекеттің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігінің ажырамас бөлігіне айналады. Дамушы, сондай-ақ өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі жеткіліксіз елдердің барлығына қолайсыз ықпал етуші, әлемдік азық-түлік жүйесіндегі тұрақсыздықтың күшеюі, ұтымды шешім қабылдау қажеттілігін көздейді.

Жаһандану үдерісі тауар нарықтарындағы бәсекелік ортаны түбірлі өзгертеді. Бұл әсіресе азық-түлік нарығына қатысты, өйткені әлем елдері мен аймақтары азық-түлік өндірісінің табиғи және экономикалық шарттары және оған деген тұтынушылық сұраныстың мөлшері мен құрылымы бойынша түрленеді. Осыған байланысты азық-түліктің әлемдік нарығының негізгі тенденциялары мен бәсекелік ортасын зерттеу Қазақстандағы азық-түлік өндірісін дамыту стратегиясын қалыптастырудың негізі болып табылады.

Дүниежүзілік аграрлық сала ауыл шаруашылығы мен азық-түлік өндірісі сияқты секторларға ие бола отырып және планетадағы халық санының өсуіне қарай нарықты қажеттілік арта түскен бәсекеге қабілетті өнімдермен толықтыра отырып шапшаң дамуда. Соңғы жарты ғасырда азық-түлікке деген сұраныс төрт есе өскені мәлім.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ОЭСР) сарапшыларының бағалауы бойынша болашақ 20 жылда әлем тұрғындары санының 80 млн. адамға ұлғаюы күтілетін жағдайдың өзінде де әлемдік ауыл шаруашылығы тамақ өнімдеріне деген сұранысты қанағаттандыруға қабілетті. Бұл жағдайларда ауыл шаруашылығы өнім өндірісінің өсімі бұл үшін қолайлы болып табылатын елдерде ауыл шаруашылығын дамыту есебінен

қамтамасыз етіледі деп көзделуде. Дегенмен, ОЭСР сарапшылары жеткілікті әлемдік азық-түлік өндірісі жағдайында азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелері сырттан келетін азық-түлікті қаржыландыруға қабілетсіз кедей мемлекеттерде күшейетіндігін атап көрсетті [1].

Қазіргі уақытта азық-түлікті толық тұтынбау және ашығу қоғамның ең басты мәселесіне айналып отыр. Әлемдегі ашығушылардың санын ФАО ұйымы 847,5 млн. адам деңгейінде бағалап отыр. Тағы 1,0 млрд. адам тек қана базалық қажеттілікті қанағаттандырады. Бұл ашығушылардың 13%-ын және азық-түлікті толық тұтынбайтын бүкіл тұрғынның 12,7%-ын құрайды, яғни әлем тұрғындарының үштен бірі ашығады дегенді білдіреді [2].

Елдер мен аймақтар тағам өнімдерін тұтыну деңгейі және құрылымы бойынша экономиканың даму деңгейіне тәуелділікпен сипатталады. Мысалы, тамақтанудың жоғары калориялылығы әлемнің дамыған елдері үшін тән: АҚШ-та ол -3770 ккал, Австрияда – 3760, Бельгияда – 3690, Италияда – 3657, Францияда – 3553, Германияда – 3530 ккал құрайды. Ал кедей елдер азық-түліктің өспелі тапшылығын бастан кешіп отыр. Тамақтану рационының ең төмен калориясы Конгода-1585 ккал, Бурунди - 1680, Сомали - 1762, Замбия - 1885 [3]. Қазақстанда азық-түлікті тұтыну жеткілікті жоғары деңгейде және жан басына шаққанда күніне 3272 ккал құрайды (ФАО нормативі: күніне 3000 ккал).

Тағам өнімдерін тұтынудың ұтымды құрылымы да дамыған елдер үшін тән, мұнда тұрғындар ақуыз, жеміс-жидек, көкөніс, балық пен теңіз өнімдерін жеткілікті деңгейде тұтынады.

Әлемдегі ашығу мәселесі әлемдік ауыл шаруашылығы әлеуетінің төмендеуі емес, әлеуметтік-экономикалық факторлар, ең алдымен үшінші әлем елдерінің кедейлігінен туындаған. Ал тиімді азық-түлік кешеніне ие индустриалды дамыған мемлекеттер бағаны жоғары деңгейде ұстап тұру үшін дәнді және басқа да дақылдардың егістігін қысқарту саясатын жүргізеді. Осылайша, азық-түлік кешеніндегі еңбек өнімділігі деңгейі бойынша әлем елдері түрленеді.

Әлемде орын алған қаржылық дағдарыстар да көптеген елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қысқарта отырып, азық-түлік нарығының жағдайына тікелей кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайларда тағам өнімдеріне бағаның өсуі басты әлемдік мәселеге айналады, өйткені бірінші кезекте ауыл шаруашылық өнімдері қымбаттайды [4].

Бүкіләлемдік банктің мәліметтері бойынша азық-түлік өнімдеріне бағаның өсуі әлі бірнеше жылға созылуы мүмкін. ФАО-ның мәліметі бойынша азық-түлікке бағаның өсуі азық-түлік тапшылығын сезініп отырған кедей елдерге елеулі ықпал етеді. Қолайсыз жағдайлардың негізгі себебі ретінде келесі жағдайлар көрсетіліп отыр:

1. Әлемдегі экономикалық даму қарқынының ұлғаюы мен тұрғындар санының өсуі салдарынан тағам өнімдеріне сұраныстың өсуі;

2. Табиғи, сондай-ақ жекелеген экспорттер-елдердің отандық өндірушілерді қорғау мақсатында жасайтын іс-әрекеттерімен шартталған әлемдік нарықтағы азық-түліктің жеткіліксіз ұсынысы;

3. Өндіріс факторларына бағаның өсуі;

4. Дамушы елдердегі азық-түлік өндірісі сферасындағы инвестициялық ресурстардың тапшылығы (ауыл шаруашылығына инвестиция ЖІӨ-нің 2,3% құрайды, ал дамыған елдерде – орташа 5%).

Сұранысты қанағаттандырып, ашығу мәселесін шешу үшін әлемдік азық-түлік өндірісін 2050 жылы екі есеге арттыру керек және бұл өсім қазіргі заманғы өндіріс факторларын тарту және инфрақұрылымды дамыту есебінен ең алдымен дамушы елдерге қажет. Жаһандану жағдайында ұлттық азық-түлік нарықтарының бәсекелік ортасы көп жағдайда азық-түлік тауарларының әлемдік саудасының географиялық бөлінуіне тәуелді болады. Экспорттық әлеуеті жоғары, азық-түлік ресурстары артық аймақтар санына Солтүстік Американы, Батыс Еуропаны, Австралияны, Жаңа Зеландияны және соңғы жылдары Латын Америкасы мен Қытайды жатқызуға болады. ФАО мәліметтері бойынша ауыл шаруашылық экспортының үлесі аграрлық салаға маманданған Оңтүстік Американың кейбір дамушы елдерінде (Парагвай – 89,3%, Аргентина - 51%, Бразилия - 28%) және дамыған елдерде (Жаңа Зеландия – 46,3%, Греция - 20,4%) едәуір болып табылады. Азық-түлік өнімдерінің ірі экспорттары АҚШ-тың үлесіне әлемдік экспорттың 11,2% келеді және американдық экспорттың құрылымы әртараптандырудың жоғары деңгейімен ерекшеленеді (кесте 1).

Кесте -1. 2014 жылғы әлемнің жекелеген елдерімен азық-түлік экспорты

Елдер	Азық-түлік экспорты		Маңызды экспортталатын тауарлар
	млрд. доллар	Әлемдік азық-түлік экспортындағы үлесі, %	
АҚШ	118,3	11,2	Соя, жүгері, бидай, мақта, дайын тағам өнімдері
Нидерланды	79,0	7,5	Темекі, ірімшік, сиыр еті, сыра
Германия	70,8	6,7	Ірімшік, темекі, макарон өнімдері, шоколад
Франция	68,0	6,4	Шарап, алкогольсіз сусындар, ірімшік
Бразилия	55,4	5,2	Соя бұршағы, құс еті, сиыр еті, кофе
Бельгия	41,1	3,9	Шоколад, макарон өнімдері, көкөніс
Италия	37,0	3,5	Шарап, зәйтүн майы, ірімшік, макарон өнімдері
Канада	36,9	3,5	Бидай, сиыр еті, рапс, дайын тағам өнімдері
Испания	36,5	3,4	Зәйтүн майы, шарап, мандарин, апельсин, томат
Қытай	35,9	3,4	Жеміс-жидек және көкөніс қалбырлары, құс еті, шай
Аргентина	35,7	3,4	Соя бұршағы, соя майы, бидай, жүгері
Индонезия	27,9	2,6	Күріш, ет, дайын тағам өнімдері
Малайзия	25,0	2,4	Күріш, ет, дайын тағам өнімдері
Ұлыбритания	24,0	2,3	Темекі, макарон өнімдері, алкогольсіз сусындар
Австралия	24,0	2,3	Сиыр еті, бидай, шарап, жүн, сұлы
Ресей	7,9	0,7	Бидай, шоколад, сұлы, күнбағыс, өсімдік майы
Қазақстан	2,6	0,2	Бидай, ұн, арпа, күріш, өсімдік майы

Ескерту: ФАО мәліметі, www.fao.org

Азық-түлік өндірісінің негізгі көлемі негізгі тағам өнімдерімен жоғары деңгейде қамтамасыз етілген мемлекеттерге тиесілі болғанына

карамастан, олар тек қана экспортер емес, импортер ретінде де нарыққа қатысады. Осылайша, дамыған елдер басқа елдердің салыстырмалы артықшылықтарын, сондай-ақ халықаралық кооперация мен мамандану мүмкіндіктерін кең қолданады. Мысалы, АҚШ соя, жүгері, бидай, мақта мен дайын тағам өнімдерінің ірі экспортеры бола отырып, ірі импортер ретінде көрінеді (әлемдік импорттың 7,5%) (кесте 2).

Кесте-2. 2014 жылғы әлемнің жекелеген елдерімен азық-түлік импорты

Елдер	Азық-түлік импорты		Маңызды импортталатын тауарлар
	млрд. доллар	Әлемдік азық-түлік импортындағы үлесі, %	
АҚШ	82,9	7,5	Алкогольсіз сусындар, шарап, сиыр еті, сыра, дайын тағам өнімдері
Германия	82,4	7,5	Ірімшік, шарап, кофе, соя бұршағы
Қытай	80,9	7,3	Соя бұршағы, мақта, бидай
Ұлыбритания	58,4	5,3	Шарап, ірімшік, макарон өнімдері, құс еті
Жапония	56,7	5,1	Жүгері, темекі, сиыр еті, соя бұршағы
Франция	53,1	4,8	Темекі, шоколад, макарон өнімдері, соя бұршағы
Нидерланды	49,5	4,5	Какао, шарап, дайын тағам өнімдері
Италия	44,8	4,1	Зәйтүн майы, темекі, ірімшік
Бельгия	37,4	3,4	Банан, ірімшік, макарон өнімдері, шарап
Испания	31,6	2,9	Темекі, алкогольсіз сусындар, соя бұршағы
Ресей	31,4	2,8	Темекі, құс еті, қант, алкогольсіз сусындар
Канада	25,6	2,3	Шарап, шоколад өнімдері, алкогольсіз сусындар, соя бұршағы
Мексика	22,9	2,1	Жүгері, сиыр еті, бидай, дайын тағам өнімдері
Корея	18,9	1,7	Жүгері, бидай, соя бұршағы, мақта
Польша	13,5	1,2	Макарон өнімдері, ірімшік, шоколад
Қазақстан	1,6	0,2	Кондитер өнімдері, сүт өнімдері, қант, құс еті, жеміс конвервісі

Ескерту: ФАО мәліметі, www.fao.org

Әлемде азық-түлік импортының көлемі бойынша бесінші орынды Жапония алады. Мұнда жан басына шаққандағы жер ресурстары өте шектеулі және тағам өнімдерінің меншікті өндірісінің тапшылығы жоғары. Жапонияда азық-түлік қауіпсіздігі экономикалық қауіпсіздіктің маңызды құраушысы ретінде саналады.

Әлемдік азық-түлік нарығының даму тенденциясына сонымен қатар халықаралық санкциялар да ықпалын тигізеді. Қандай да бір ел тарапынан екінші елге қатысты санкцияның қолданылуы тек қана сол елдің қаржы секторы мен инвестициялық ағындарын тежеп қоймай, осы елмен экономикалық қарым-қатынас жасайтын басқа да елдердің жағдайына ықпалын тигізеді. Әлемдік тәжірибеде азық-түліктің экспорты мен импортына қатысты қолданылған санкцияның мысалы жетерлік. Мысалы, 60-шы жылдары бастау алып, 80-ші жылдары күшейген Оңтүстік Африкаға қолданылған санкцияны атап көрсетуге болады. Оңтүстік Африкаға қолданылған санкциялардың 2014 жылғы Ресейге қатысты қолданылған санкциялармен ұқсастығы бар. Қазіргі уақытта Ресейге қатысты енгізілген көпжақты экономикалық санкциялар Ресей мен Украина арасындағы геосаяси жағдайлардың шиеленісуімен байланысты болды. Бұл санкциялар азық-түлік нарығына да кері ықпалын тигізбей қойған жоқ. Ресей 2014 жылдың тамыз айында АҚШ, ЕО, Канада, Австралия және Норвегиядан келетін азық-түлік тауарларының импортына осы елдермен енгізілген экономикалық санкцияларға жауап ретінде тыйым салған болатын. Тыйым салынған өнімдерге сиыр еті, шошқа еті, құс еті, шұжық өнімдері, жеміс-көкөніс өнімдері, сүт және сүт өнімдері, ірімшік жатады. Бұған қоса Ресей Молдовадан жемістер, шарап, ет өнімдері мен Украинадан соя, күнбағыс, картоп және жүгері жармасын әкелуге тыйым салды. Осы шаралардың сауда көлеміне ықпалы 9,5 млрд. АҚШ долларына бағаланды, ал тыйым салынған өнімдердің үлесі Ресейдегі азық-түлікті тұтынудың жалпы көлемінің 9,5% және ресейлік азық-түлік импорты көлемінің 22,5% құрады. Экономикалық санкциялар адресат-елдің экономикалық жағдайын елеулі күйретуі мүмкін. Бұл шығынның орнын өтеу үшін жеткілікті ұзақ уақыт қажет. Адресат - елдің ірі экономикалық және қаржы нарықтарынан оқшаулануынан шетелдік инвесторлардың бұл елге деген сенімі жоғалады. Санкциялардың енгізілуінен тек адресат-ел ғана зиян шегіп қалмайды, жіберіп алған сауда мүмкіндіктерінің салдарынан санкционер ел де белгілі бір шығынға ұшырайды.

Жоғарыда келтірілген әлемдік азық-түлік нарығының даму тенденцияларын ескеру отандық азық-түлік нарығын дамытудың

болашақ стратегиясын айқындау үшін қажет. Өйткені, Қазақстан іс жүзінде дүниежүзілік азық-түлік қауіпсіздігіне қомақты үлес қосып отырған ірі аграрлық елдердің қатарына жатады. Біздің еліміз өз өнімдерінің айтарлықтай бөлігін әлемдік нарыққа шығарады. Республиканың агроөнеркәсіптік секторы өнімінің дүниежүзінің 38 мемлекетіне экспорты 2000-шы жылғы 650,6 млн. доллардан 2008-ші жылы 3,5 млрд. долларға дейін жетіп, 5.3 есе артты. Біздегі сала өнімдерінің 160 түрі сыртқы нарыққа шығарылады, атап айтқанда: астық, ұн, иленген тері, мақта, тары, күріш, бақша өнімдері, көкөніс, жемістер, маргарин, жеміс шырындары, минералды су, нан-тоқаш, кондитерлік тағамдар және басқалары.

Осы орайда, әсіресе, республиканың экспорт көлемінің аграрлық сектор тауарларының 104 түрі бойынша 100 мың доллардан, 65 түрінен 1 млн. доллардан, 22 тауардан 10 млн. доллардан, 4 түрінен 100 млн. доллардан және бір түрінен (астық) 1 млрд. доллардан асып түскені атап айтарлық. Экспорттың айтарлықтай өсу қарқынына иленген тері, ұн, қауын мен қарбыз, мақта-мата өнімдерін, өңделген жүн, балық еті мен күріш шығаруда қол жетті.

Қазақстан әлемдік және аймақтық аграрлық нарықтарда бірқатар азық-түлік тауарлары бойынша өзінің ұстанымын нығайтып отыр. 2014 жылы 48 елге 2,6 млрд. АҚШ долларына қазақстандық азық-түлік өнімдерінің 136 атауы жеткізілді. Оның ішінде 25 еуропалық, 21 азиаттық, 2 африкалық елдер. Оның 11 ТМД елдері, 4 Орталық Азия мемлекеттері. 2014 жылы қазақстандық аграрлық экспорт құрылымы 6869 мың т. бидай, 588,8 мың т. майлы дақылдар, 318,9 мың т. жем-шөп, 83,4 мың т. сусындар, 77,4 мың т. балық, 64,1 мың т. кондитер өнімдері, 59,6 мың т. картоп және көкөніс, 26,1 мың т. сүт, 25,7 мың т. ет, 17,8 мың т. мақтадан қалыптасты [5].

Қазақстан сыртқы нарыққа 1,5 млрд. доллар көлемінде астық шығара отырып, көшбасшылардың бірі ретінде оның экспортынан дүние жүзінде 7-ші орын алады. Республиканың ұн тарту өнеркәсібі таңқаларлық нәтижелерге қол жеткізді. Еліміз ұн экспорты бойынша дүние жүзінде бірінші орынға шығып, соңғы үш жыл қатарынан осы биікке тұрақтап қалды. Дүниежүзілік 10,8 млн тонна ұн экспортының 23,9 пайызы Қазақстанның үлесіне тиеді.

Қазақстан соңғы жылдары жаңа нарықтарды белсенді игеруде. Мысалы, 2014 жылы Қытайға 59 атаудан тұратын аграрлық өнім жеткізілді, оның ішінде 50-і азық-түлік өнімдері. Барлығы 143,8 млн доллар сомаға 378,6 мың т. аграрлық өнім жеткізілді. Бұл өзара сауда-экономикалық қатынастардың бүкіл тарихындағы Қытай нарығына

аграрлық өнімді жеткізудің ең жоғары көрсеткіші. Болашақта да Қытай нарығы Қазақстан үшін үлкен нарық болып табылады, өйткені соңғы жылдары Қытайда әлеуметтік жағдайдың жақсаруымен, атап айтқанда тұрғындар табысының артуымен азық-түлікке сұраныс өсетін болады.

Қазақстан Республикасының 2014 жылы ауыл шаруашылығы өнімі бойынша 198,7 миллион АҚШ доллары өлшемінде сыртқы сауда балансының оң сальдосына, тамақ өнімі бойынша 1 782,2 миллион АҚШ доллары өлшемінде сыртқы сауда балансының теріс сальдосына қарамастан, республиканың азық-түлік импортынан едәуір тәуелділігі бар екендігін куәландырады (кесте 3) [6]

Кесте - 3. 2014 және 2015 жылдардағы қаңтар-наурыз айларындағы ауыл шаруашылық шикізатының қайта өңделген өнімдерінің экспорты мен импорты, тонна

Өнім атауы	Экспорт			Импорт			Импорттың ішкі тұтынуғағы үлесі, %	
	2014	2015	%	2014	2015	%	2014	2015
Ұн, мың т.	469613	355101	75,6	766,6	1783,3	232,6	0,2	0,3
Жарма	2337	827	35,4	1780	4075	229	12,4	27,7
Күріш	16286	13319	82	5396,3	9527,6	176,6	24,8	28,5
Қант	1019,7	18,2	1,8	55828	32378	58,0	45,1	31,7
Өсімдік майы	7211	7811	108	15547	38588	248	19	40
Макарон	5304	4153	78	6129	6937	113	16	21
Шырындар	290	262	90	9910	7256	73	21	22
Жеміс-көкөніс консервісі	43	60	140	15080	15245	101	86	81
Маргарин	1686	2134	127	5442	6331	116	31	40
Шоколад	2359	2464	105	12146	10230	84	40	45
3-кестенің жалғасы								
Кондитер өнімдері	1195	1406	118	17771	19938	112	47	50
Шұжық өнімдері	30	92	311	7169	7222	101	43	43
Ет және ет консервісі	85	84	98	945	1043	111	36	41
Сары май	24	107	454	2530	1994	79	46	38
Ірімшік және сүзбе	63	290	461	4995	21180	424	50	82

Ескерту: ҚР статистика жөніндегі агенттік мәліметі, www.stat.kz

Азық-түлік және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші агроөнеркәсіптік сектордағы интеграциялық үдерістердің дамуы жағымды нәтижелер беріп отыр: кедендік одақтың құрылу сәтінен бастап ауыл шаруашылық өндірісінің өсімі 20%-дан астам құрады, оның ішінде Беларусьта – 8,8%, Қазақстанда – 15,5%, Ресейде – 24,5% [7].

Алайда, көптеген тамақ өнімдері бойынша азық-түлік тәуелсіздік деңгейі одақ территориясында әлі де жеткіліксіз. Тек қана Беларусь

Республикасы бойынша оң нәтиже бар, ол азық-түлік тауарларымен тек қана өзін-өзі қамтамасыз етіп қоймайды, сонымен бірге экспорттық әлеуетке де ие, соның есебінен өзара сауда көлемі бойынша одақта бірінші орын алады. Бұл аталған интеграциялық құрылымның ұжымдық азық-түлік қауіпсіздік деңгейін арттыру моделін құруға мүмкіндік береді. Бірақ сыртқы нарықтағы мемлекеттердің өзара әрекетін реттеу механизмдерін жетілдіру қажеттілігін естен шығармау қажет.

Одақ деңгейінде азық-түлік импортының құрылымында терең қайта өңдеу өнімдері басым. Негізінен, сүт өнімдері, өсімдік майы, кант және кондитер өнімдері сырттан жеткізіледі (ауыл шаруашылық шикізаты мен тамақ өнімдері импортының жалпы құнының 49%-ға жуығы). Интеграциялық бірлестікті қалыптастыру мәселелері бойынша сарапшылар Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінің бәсекелік қабілеттілігінің артуын тежейтін факторларды атап көрсетіп отыр:

-бәсекеге қабілеттіліктің төмен деңгейі АӨК кәсіпорындарының технологиялық артта қалу жағдайының сақталуымен түсіндіріледі;

-аграрлық сала инвестиция үшін тартымсыз жағдайда қалып отыр. Қазақстанда 1 га егістікке инвестиция Ресеймен салыстырғанда 3 есе, ал Беларусьпен салыстырғанда 20 есе аз салынады;

-аграрлық сектордың ұсақ тауарлылығы сақталып отыр, әсіресе мал шаруашылығында өнімнің 80-85% жеке үй шаруашылықтарында өндіріледі;

-ауыл шаруашылығында еңбек өнімділігі жылына бір жұмысшыға шаққанда 5 мың АҚШ долларын құрайды, ал дамыған елдерде 50-70 мың АҚШ долларына тең;

-өнімді сату жүйесінің дамымауы ауыл шаруашылық және азық-түлік өнімдерінің қымбаттауына алып келеді;

-сыртқы кедендік тариф деңгейінің өсуі: 10%-дан 15-20%-ға дейін [8].

Мұндай мәселелердің ТМД-ның басқа да мемлекеттерінде болуы ықтимал. Сондықтан ТМД елдерінің өнім өндірісін мамандандыруды тереңдету негізінде салаларды орналастыруды жетілдіру бойынша бағдарлама жасау маңызды. Бұл кезде негізгі мақсат АӨК-нің барлық сферасының қарқынды дамуын қамтамасыз етуге, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру және соның негізінде әрбір мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған келісілген агроөнеркәсіптік саясат болуы тиіс.

Жүргізілген зерттеулер отандық азық-түлік нарығын стратегиялық дамытуға ықпал ететін әлемдік азық-түлік нарығының келесідей негізгі ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

-дамыған елдерде тұтыну құрылымы мен тағам өнімдерінің сапасына деген талап күшейетін болады;

-әлемдік азық-түлік нарығының институционалды және ұйымдастыру құрылымы өзгереді;

-тағам өнімдеріне сұраныс деңгейі бойынша әлем елдерінің дифференциациясы күшейеді: дамыған елдерде азық-түлікке сұраныс шамамен бір деңгейде қалатын болады, ал дамушы елдерде тұрғындар санының өсуі салдарынан сұраныстың өсуі болжанады;

- жекелеген азық-түлік өнімдері экспорты мен импортының көлемі мен географиялық бағытының қайта бөлінуі жүреді;

-қандай да бір елдерге қатысты халықаралық экономикалық санкциялардың енгізілуі осы елдердің әлемдік нарықтағы орны мен бағытын өзгертеді, орта және ұзақ мерзімді кезеңде кері ықпалын тигізеді;

әлемдік азық-түлік нарығында елдер арасында нарықты жаулап алу мен үстемдік жүргізуге қатысты бәсекенің күшеюі орын алады.

Әлемдік нарық заңдылықтары мен факторларын есепке ала отырып, Қазақстан Республикасының ұлттық азық-түлік нарығын дамытудың стратегиялық бағыты инновациялық негізде меншікті өндірістің тұрақтылығына қол жеткізу және еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде аймақаралық интеграцияның артықшылықтарын пайдалану болып табылады. Әлемдік нарықтағы Қазақстанның мүдделерін жүзеге асыру мен азық-түлік нарығын дамытуға сыртқы

орта ерекшеліктері ықпал ететін болады және оның маңыздылары мыналар:

-әлемдік ресурстар қалыптастыруда басымдылық экспортқа бағдарланған елдерде сақталатын болады;

-бәсекелік қабілеттілік тұжырымдамасы тұтыну мен өмір сүру сапасын анықтайтын тұратын ортасы ретіндегі ауылдық жерлерді дамыту факторларының ықпал ету бағытында өзгереді;

-әлемдік нарық сыйымдылығының ұлғаюы - өндірістің тұрақсыз қарқыны, ресурстарды қалыптастыру шарттарының нашарлауы жағдайында жүретін болады;

-азық-түлік нарықтарындағы бәсеке тарифтік және тарифсіз реттеу шараларын қолдану салдарынан күшейеді және күрделенеді;

-өндірісті инновациялық дамытуға бағдарлану күшейетін болады.

Ішкі, сондай-ақ әлемдік азық-түлік нарығында бәсекенің күшеюі жағдайында отандық азық-түліктің бәсекеге қабілеттілік деңгейі жоғарыда аталған тенденциялардың қаншалықты кәсіпорындардың бәсекелік стратегиясында орын алатындығына тікелей тәуелді. Сондықтан да ішкі нарықтың теңгерімділігін арттыру, нарықты жоғары сапалы өніммен толықтыру мақсатында отандық өндірістің бәсекелік қабілеттілігін арттыра, АӨК-гі экспорттық және импорттық қатынастарды оңтайландыра отырып, сыртқы экономикалық қызметті жан-жақты дамытқан жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сельскохозяйственный прогноз ОЭСР-ФАО на 2014 г./ Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. -Режим доступа: /http://innclub.info/wp-content/uploads/2012/07/1_ОЭСР_agr_outlook-20121.pdf.

2. Looking ahead in world food and agriculture: perspectives to 2050/ Edited by P.Conforty.FAO 2013.

3. FAO Statistical Yearbook-2013. Официальный сайт www.fao.org

4. Vitor Francisco Dalla Corte, Paulo Dabdab Waquil, Kyle Stiegert. Wheat Industry: Which Factors Influence Innovation? Journal of Technology Management & Innovation. 2015. Volume 10, Issue 3

5. Алшанов Р. Особенности и тенденции агропромышленного рынка Казахстана в современных условиях *Казахстанская правда*, 5 июня 2015 года.

6. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы, -Астана, 2015. mgov.kz/wp-content/Kontseptsii_kaz-1.docx.

7. Официальный сайт Евразийской экономической комиссии [Электронный ресурс]. Евразийская экономическая комиссия. – Москва, 2014. – Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org>. – Дата доступа: 28.02.2014.

8. Есболов Т., Сулейменов Ж., Арынова А. Интеграция стран СНГ и ее влияние на развитие аграрного сектора Казахстана //«Actual Problems of Economics». -Киев: ISSN 1993-6788,2012.- № 11 (137) С. 321-330.

REFERENCES

1. Selskohozyyastvenny prognoz OЭCR-FAO na 2014g./ Prodovolstvennaya i selskohozyyastvennaya organizatsia Obedinennyx Natsi [Электронны resurs].-Regimdostupa: /http://innclub.info/wp-content/uploads/2012/07/1_OЭCR_agr_outlook-20121.pdf.

2. Looking ahead in world food and agriculture:perspectives to 2050/ Edited by P.Conforty.FAO 2013.

3. FAO Statistical Yearbook-2013. Официальный сайт www.fao.org

4. Vitor Francisco Dalla Corte, Paulo Dabdab Waquil, Kyle Stiegert. Wheat Industry: Which Factors Influence Innovation? *Journal of Technology Management & Innovation*. 2015. Volume 10, Issue 3

5. Alshanov R. Ocobennosti I tendensi agropromyshlennogo pynka Kazakstana v covremennyx usloviax Kazakstanskaya pravda, 5 iunya 2015 goda.

6. Kazakstan Republicasynyn azyk-tulik kauipsizdigin kamtamasyz etudin 2030 zhylga deyingi tuzhyrymdamasy, Astana, 2015zh. mgov.kz/wp-content/Kontseptsii_kaz-1.docx.

7. Officialsait Evrazyskoi ekonomisheskoi komissii [Электронны resurs] /Evrazyskaya ekonomisheskaya komissia. - Moskva, 2014. - Regimdostupa: <http://www.eurasiancommission.org>. – Data dostupa: 28.02.2014.

8. Esbolov T., Suleimenov J., Arinova A. Integrasiastan SNG I vlianie na razvitie agrarnogosektora Kazakstana //«Actual Problems of Economics» - Kiev: ISSN 1993-6788,2012.- № 11 (137) С. 321-330

Қалтаева С.А.- э.ф.к., Ахмет Ясауи университетінің доценті. E-mail: kaltaeva.saule@ayu.edu.kz.

Самаликова А.М.– Ахмет Ясауи университетінің аға оқытушысы. E-mail: samalikova78@mail.ru.

Қалтаева С.А. – к.э.н., доцент университета Ахмеда Ясави. E-mail: kaltaeva.saule@ayu.edu.kz.

Самаликова А.М. – старший преподаватель университета Ахмеда Ясави. E-mail: kaltaeva.saule@ayu.edu.kz.

Kaltayeva S.A. – candidate of economic sciences, associate professor. Ahmet Yassawi University. E-mail: kaltaeva.saule@ayu.edu.kz.

Samalikova A.M. – senior teacher, Ahmet Yassawi University. E-mail: kaltaeva.saule@ayu.edu.kz.

ӘОЖ 81'1-027.21

Г.У.ДӘУРЕНБЕКОВА
ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖЕКЕ ЗАТТЫҚ
МӨЛШЕР СӨЗДІ ҮЙРЕНУДЕГІ ҚАТЕЛІКТЕРІН ТАЛДАУ

Зат немесе қимыл-әрекеттің сандық мөлшерін емес, бірлігін білдіретін сөздер қытай тілінде «мөлшер сөздер» деп аталады. Мөлшер сөздер қытай тілінде саны мен түрі өте көп болғандығы жағынан ерекшеленеді. Сондықтан, Қытайдағы қазақ студенттеріне қытай тіліндегі мөлшер сөздерді үйрену қиындық туғызады. Бұл мақалада қытай мен қазақ тілдеріндегі заттық мөлшер сөздердің түрлері мен түрлерінің ұқсастықтары, айырмашылықтары мен ерекшеліктерінің ұқсастықтары қарастырылады. Орталық Қытай Педагогикалық Университетінің Қазақстаннан келген студенттерінің жеке заттық мөлшер сөзді қолдану жағдайына байланысты сауалнама арқылы жүргізген зерттеу жұмысымының нәтижесінде олардың үйренудегі қателіктерінің басты себептері талданып, анықталды.

Кілт сөздері: қазақ тілі, қытай тілі, мөлшер сөз.

Г.У.Дауренбекова
Анализ трудностей изучение счетных слов казахских студентов
обучающийся в Китае

Во многих языках есть специальные части речи для обозначения количества предметов. В китайском языке для этого используются специальные счетные слова. Особенность китайского языка состоит в том, что, в отличие от казахского, в нем счетных слов гораздо больше и употребляются они гораздо шире. Поэтому, при изучении счетных слов казахскими студентами, возникают определенные трудности. В данной статье рассматриваются виды счетных слов китайского и казахского языков и их главные сходства. В ходе работы над данной статьей было переведено анкетирование казахских студентов, обучающихся в Педагогическом Университете Центрального Китая. Основываясь на результатах анкетирования, удалось проанализировать основные причины ошибок студентов при использовании счетных слов в китайском языке.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, счетные слова

G.Daurenbekova

Analysis of difficulties studying accounts of kazakh students learning in china

In many languages there are special parts of speech to indicate the number of objects. In Chinese, special countable words are used for this. The peculiarity of the Chinese language is that, unlike the Kazakh one, there are much more counting words in it and they are used much more widely. Therefore, when studying counting words by Kazakh students, certain difficulties arise. In this article types of counting words of Chinese and Kazakh languages and their main similarities are considered. In the course of work on this article, a questionnaire was sent to Kazakhstani students studying at the Pedagogical University of Central China. Based on the results of the questionnaire, it was possible to analyze the main causes of student errors when using countable words in Chinese.

Keywords: Kazakh language, Chinese language, counting words.

Anahtar Kelimeler: Kazak dili, Çince dil, sayma sözler.

Қазақ тіліндегі жеке заттық мөлшер сөз бен қазіргі қытай тіліндегі жеке заттық мөлшер сөзді тереңінен салыстыра отырып, тілдің айырмашылығын, сонымен қатар, зерттеу сауалнамасы арқылы аталмыш оқу орнындағы Қазақстаннан келген 28 студенттің жеке заттық мөлшер сөзді үйрену және қолдану барысындағы қателіктерінің негізгі себебін анықтап, талдау.

Қазақстан мен Қытай екі ел достығының тоқтаусыз дамуы көптеген қазақ жастарының қытай тілін үйренуге деген қызығушылығын арттыруда. Алайда, тілді үйрену кезінде көптеген қиындықтар туып жатады. Сол қиындықтардың біріне жеке заттық «мөлшер сөзді» жатқызуға болады. «Мөлшер сөз» - қытай тілінің ең басты ерекшелігі. Қазіргі мөлшер сөз, оның ішінде, жеке заттық мөлшер сөз - шетелдік студенттер үшін ең күрделісі. Бұл мақаланың зерттеудегі мақсаты - қазақ жастарының жеке заттық «мөлшер сөзді» үйренудегі қателіктерін ғылыми статистика мен нақты мысалдарға сүйене отырып анықтау және қателіктерді жіберудегі басты себебіне

талдау жасап, саралау.

Қытай тіліндегі мөлшер сөздің түрлері

«Мөлшер сөз» - санның бірлігін білдіретін сөз, мысалы, іс-қимылдың мөлшерін білдіретін сөз “次” рет. Ал, белгілі бір заттың мөлшерін немесе адамның мөлшерін білдіретін сөз “个”, “位”. Қытай тілінде мөлшер сөздер екіге бөлінеді. Олар: 名量词 (заттық мөлшер сөз), 动量词 (қимылдық мөлшер сөз) Жеке заттық мөлшер сөз бен жинақтық мөлшер сөз бір-біріне қарама қайшы, дегенмен екеуі де заттық «мөлшер сөз» түрлеріне жатады. Жеке заттық бірліктердің мөлшерін көрсететін сөздер «жеке заттық мөлшер сөздер» деп аталады. Қытай тілінде жеке заттық мөлшер сөздің жалпы саны өте көп. Бірақ көбіне қолданыстағылары мыналар: “个”, “把”, “张”, “本”, “间” т.б.

Белгілі бір заттың ұзындығы мен жіңішкелігіне қарай әдетте “条” қолданады, мысалы: “一条裤子”, бір шалбар, бір сым. Ашуға болатын затқа көбіне “张” қолданады, мысалы: “一张桌子”, бір үстел; Кішкене әрі домалақ заттарға әдетте “颗”, “粒” қолданады. Мысалы: 一颗葡萄, бір тал жүзім 一粒米, бір түйір күріш; “个” бұл ауқымы жағынан кең әрі зат есімнің алдында қолданылатын жеке заттық мөлшер сөз. Мәселен 一个人 бір адам, 一个包 бір сөмке;

Қазақ тіліндегі мөлшер сөздің түрлері

Зат пен қимылдың бірлігіне қарай қазақ тілінде де мөлшер сөздерді заттық және қимылдық деп екіге бөлуге болады. Заттық мөлшер сөз: бір шоқ гүл (一簇花) бір шыны қымыз (一碗马奶子) бір ауыз үй (一间屋); Қимылдық мөлшер сөз: бір жол бару (去一趟) бір рет көру (看一次); Заттық мөлшер сөзді жеке заттық мөлшер сөз және жинақтық мөлшер сөз деп тағы да екіге бөлеміз. Жеке заттық мөлшер сөз: бір сабақ жіп (一根线) бір түп ағаш (一棵树) Қазақ тілінде мөлшер сөзді сөйлемнің грамматикалық құрылымы төмендегідей:

1. Сан есім + мөлшер сөз + зат есім. Мысалы:

Бір шумақ өлең

一节诗

Бір табақ ет

— 盘肉

2. Сан есім + мөлшер сөз + етістік. Мысалы:

Бір күн демалу

一天休息

Бір рет оқу

一遍读

Алайда, қытай тілінде етістік бірінші яғни демалу бір күн (休息一天) оқу бір рет (读一遍) деп айтылады.

Қазақ тілі мен қытай тіліндегі жеке заттық мөлшер сөздердің ұқсастықтары. Қытай тілінде мәселен “滴”, “颗” деген мөлшер сөздер қазақ тіліндегі “тамшы”, “кесек” деген мөлшер сөзбен сәйкес келеді. Сондай ақ, “条”, “根”, “支”, “枝” қазақ тіліндегі “тал”, “иі”, “к” қазақ тілінде “бет”. Қазақ тілі мен қытай тілі жеке заттық мөлшер сөз түрлерінің ұқсамайтын тұстары; қазақ тілінде мөлшер сөздердің қытай тіліндегідей айқын бір шекарасы жоқ. Мысалы мына мөлшер сөз “тал” қытай тіліндегі “根”, “条”, “块” мағынасында қолданылады.

Қытай тілі мөлшер сөзінің ерекшеліктері

«Мөлшер сөз» - қытай тіліндегі ең негізгі грамматикалық ерекшеліктердің бірі. Қытай тілінде, әдетте, заттың сандық мөлшерін білдіру үшін зат есім мен сан есім бірдей тіркесіп қолдана алмайды, олардың арасында міндетті түрде мөлшер сөздер қосылып айтылады. Мысалы: 1.教室里有学生 сыныпта оқушы бар 教室里有两个学生 сыныпта екі оқушы бар. Бұл жерде “个” мөлшер сөзі бар қысқаша сөйлем, оқушы санының мөлшерін білдіріп тұр. 2.明天我们有课 бізде ертең сабақ бар 明天我们有三门课 бұл жерде “三门” мөлшер сөзді қысқаша сөйлем 课 сабақ сөзінің санын білдіріп тұр. Мөлшер сөз сан есіммен бірлесіп қана сөйлемнің құрылымын жасай алады. Бірақ, жеке сөйлемнің құрылымын жасай алмайды. Мысалы: “张”, “条” мөлшер сөздері жеке сөйлем бола алмайды. Тек сан есім “一” бір, “二” екі қолдану арқылы ғана сөйлемнің құрылымын жасайды. Қытай тілінде мөлшер сөздер жалғыз дыбысты және қос дыбысты деп екіге бөлінеді. Ішіндегі жалғыз дыбысты мөлшер сөз ғана қайталама сөздер бола алады. Жалғыз дыбысты қайталама мөлшер сөздер сөйлемнің анықтауышын жасай алмағанмен, сөйлемнің кез келген құрылымын жасай алады. Мысалы: “年年”, “天天”, “人人” ; Сан есім мен

мөлшер сөзден құралған қысқаша сөйлем де қайталама мөлшер сөз бола алады. Сонымен қатар, қайталамадан кейінгі жалғыз дыбысты мөлшер сөз бастауыштың рөлін атқарады. Мысалы:

“一朵朵白云” ; Мөлшер сөздің қайталануы көбіне бір затты суреттегенде, сезімді әспеттегенде, тілдің көркемділігін жеткізгенде жиі қолданылады. Бірақ бұл барлық мөлшер сөз қайталанып қолданылады деген сөз емес. Бұл – өте күрделі проблема, қытай тілін үйренуші қазақ студенттерінің осы тұста қателіктерді жиі жіберетін бірден бір себебі- осы. Көптеген мөлшер сөздер сөздің аспектісінде өз мағынасын жоғалтып алады. Мәселен “一个人” бір адам, бұл жердегі “个” ешқандай мағына бермейді. Ол тек анықтауыш сөйлемнің мөлшер сөз қызметін атқарып, сонымен қатар “一” бір санымен адам санының мөлшерін білдіріп тұр. “一线希望” бір үміт, мұндағы “线” нақты бір объектіні білдіріп тұрған жоқ. Бір “一” сан есімімен сандық қысқаша мөлшер сөз құрылымын жасап, үміт сөзіне әр беріп тұр.

Қазақ тілі мөлшер сөзінің ерекшелігі

Қазақ тілінде мөлшер сөздің саны аса көп болмағанмен, қолдану тәсілінде өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазақ тілінде мөлшер сөздер сөйлемнің ішінде кейде қолданылады, кейде қолданылмайды. Мысалы: 1. Бір (一) кітап (书) алайда қытай тілінде бұл сөйлем міндетті түрде кітаптың мөлшер сөзі “本” қолданып, “一本书” деп айтылады. Ал қазақ тілінде ешқандай мөлшер өзсіз бір кітап деп айтылады. 2. Бір (一) тал (颗) жүзім (葡萄) мына сөйлемде қазақ тілі мен қытай тілінің сөйлемдік формасы өте ұқсас. Екі тілде де жүзім сөзіне мөлшер сөз “тал 颗” қолдану арқылы жүзімнің мөлшерін білуге болады. 3. Бір қора түйе (一群骆驼), бір түйе (一头骆驼) егер бір қора түйе (一群骆驼) сөйлеміндегі қора мөлшер сөзі түсіп қалса, онда мағынасы бір түйе боп (一头骆驼) өзгеріп, оған қоса қытай тіліндегі “头” мөлшер сөзі қазақ тілінде түсіп қалады. Қазақ тілінде, сонымен қатар, топтық заттың мөлшерін білдіру кезінде міндетті түрде мөлшер сөз қолданады, ал жеке заттың мөлшерін білдіретін кезде мөлшер сөз қолданбайды. Қазақ тілінің тағы бір ерекшелігі әдетте саналмайтын немесе саналуы қиын заттың өлшемін айтқан кезде мөлшер сөз қолданады. Мәселен: бір тал шаш (一根头发), бір қарын май (一袋黄油) бір тамшы су (一滴水) ;

Қазақ тілінде заттың нақтылығын білдіретін кезде мөлшер сөз міндетті түрде қолданылады. Ал, заттың жалпыламасын білдіретін кезде мөлшер сөз қолданылмайды немесе сирек қолданылады. Мысалы: мен бір шумақ өлең жаздым (我写了一节诗) мен бір өлең жаздым (我写了一首诗). Ол бұл мақаланы бір рет оқыды (这篇文章他读了一遍) ол бұл мақаланы оқыды (他读了这篇文章). Бірақ егерде заттың топтастығын айқындап тұрған болса, онда мөлшер сөз қолданылады. Мысалы: бір бума ақша (一分钱). Бір түрлі зат әртүрлі мөлшерді білдірген кезде, әртүрлі мөлшер сөз қолдану арқылы мағынасын айыруға болады және де мөлшер сөзді ұмыт қалдыруға болмайды. Мәселен: Бір кесек ет (一块肉), бір тілім ет (一块肉); қазақ тілінің екі түрлі мөлшер сөзін қытай тілінде “一块肉” білдіріп тұр. Қазақ тілінде “кесек” үлкендеу, ал “тілім” кішілеу етке қолданылады. Бір сөре жүзім (一架葡萄), бір бума жүзім (一串葡萄), бір тал жүзім (一颗葡萄). Сөре (架), бума (串), тал (颗) мына мөлшер сөздерді қолданыс кезінде қалдырып кетуге немесе орнын өзге мөлшер сөздермен алмастыруға болмайды. Бұл мөлшер сөздердің барлығы жүзімнің мөлшерін білдіргенмен, мөлшерінің жағдайы бірдей еместігін білдіреді.

Қазақ, қытай тілі мөлшер сөз ерекшеліктерінің ұқсастықтары

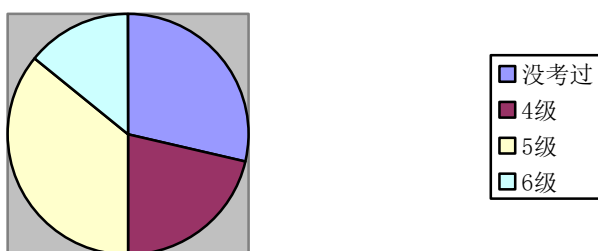
Қазақ тілінде мөлшер сөздер саны қытай тіліндегідей көп емес. Қолданыс барысында өзінің шектеулі шарттары бар. Бір сан есімі бар сөйлемде мөлшер сөз қолданбаса да болады. Мысалы: бір түйе (一头骆驼), бір құрт (一块奶酪). Ал, қытай тілінде мөлшер сөзді ұмыт қалдырып, қолданбауға мүлде болмайды. Бұл- қытай тілі мөлшер сөзінің ерекшеліктерінің бірі.

Қытайдағы қазақ студенттерінің жеке заттық мөлшер сөз қолданудағы зерттеу статистикасы

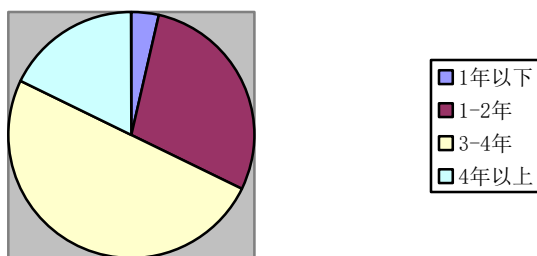
Аталмыш зерттеу сауалнама Орталық Қытай педагогикалық университетіндегі 28 Қазақстан студенттерінің қатысуымен зерттелді. Сауалнамада күнделікті өмірде ең жиі қолданылатын 14 жеке заттық мөлшер сөздер қамтылған. Бір мөлшер сөз екі сұрақта кезігіп, жалпы 28 сұрақты тестік зерттеу сауалнамасы арқылы қазақ студенттерінің жеке заттық мөлшер сөзді қолданудағы жағдайы анықталды. Зерттеу сауалнама екі бөлімнен тұрады. Біріншісі – студенттің статистикалық

жағдайы, яғни студенттің жас мөлшері, қытай тілін оқыған мерзімі, HSK дәрежесі т.б. Екінші – бөлімі- тестік сұрақтар, зерттеу қорытындысы. Төмендегі бірінші кесте – студенттің қытай тілін оқыған мерзімінің көрсеткіші. Екінші кесте – HSK дәрежесі.

汉语水平

学习汉语时间

Жеке заттық мөлшер сөздің статистикалық талдау кестесі

	个体量词	题数	学生人数28人		
			正确使用次数	正确率	
个体量词	个	2	53	94.64%	85.84%
	张	2	49	87.5%	
	本	2	53	94.64%	
	件	2	52	92.85%	
	支	2	50	89.28%	
	间	2	50	89.28%	
	辆	2	54	96.42%	
	位	2	36	64.28%	
	篇	2	44	78.57%	
	把	2	39	69.64%	
	口	2	54	96.42%	
	只	2	54	96.42%	
	首	2	47	83.92%	
颗	2	38	67.85%		

Жоғарыдағы статистикалық қорытындыға сүйенсек, Қазақстан студенттерінің ең дұрыс қолданған жеке заттық мөлшер сөздері мыналар: “辆、口、只” ал қате қолданған ең көп мөлшер сөздер олар: “颗、位、把” т.б. Төменде қателіктердің негізгі себептері талдап көрсетіледі.

Қазақ студенттерінің жеке заттық мөлшер сөзді қолданудағы қателіктері

Жеке заттық мөлшер сөздің қате қолданылуы (吴用) дегеніміз- белгілі бір жеке заттық мөлшер сөз кезінде өзге бір жеке заттық мөлшер сөздің қолданылуы. Қазақстан студенттерінің жиі қателесетіні осы тұста көп байқалады.

Жеке заттық мөлшер сөздің қате қолданылуы

Жеке заттық мөлшер сөз- белгілі бір адамның немесе заттың санын, мөлшерін білдіретін сөздер. Қазақ студенттерінің жеке заттық мөлшер сөзді қате қолданатын жағдайлары көбіне мына сөйлемдерде:

1.今天我和朋友们出去玩，突然下起了雨，我们都忘记了带伞，只好买一个伞。Бұл жерде “个” мөлшер сөзінің орнына “把” мөлшер сөзін қолдану керек. Себебі қолшатыр сөзінің өзіне арнайы қолданатын мөлшер сөзі бар. Ол “把”.
Дұрысы只好买一把伞。2.我的中国朋友小王送了我一个书。Бұл жерде “个” емес, кітап сөзінің мөлшер сөзі “本” қолдану қажет.
3.她的包里有一篇地图。Бұл жерде “篇” емес “张” мөлшер сөзі қолданылуы керек. Қытай тілінде тегіс заттарға көбіне “张” заттық мөлшер сөзі қолданылады. Дұрысы她的包里有一张地图。4.小李在宿舍养了一个猫。Бұл жерде тағы да “个” мөлшер сөзі емес ит, мысық, тауық, қойдың т.б арнайы мөлшер сөзі “只” қолданылуы тиіс. Қытай тілі мөлшер сөзінің ішінде заттық мөлшер сөзінің саны өте көп. Қолданылуы да өте күрделі. Сондықтан, қытайға келген біздің студенттер қытай тілін үйрену барысында осы қателіктермен жиі ұшырасады. Қытай тілінде көптеген заттың өзінің арнайы өзгермейтін мөлшер сөздері болады. Сонымен қатар, олар кез келген сөзбен тіркесіп кете алмайды. Қазақ жастарының жиі қателесетіндері де сондықтан.

Жеке заттық мөлшер сөздің қолданылмай қалуы (遗漏)

Жеке заттық мөлшер сөздің қолданылмай қалуы деп заттық мөлшер сөзді қолдану керек жағдайда керісінше қолданбай ұмыт қалуын айтамыз. Қазақстан студенттері тіл үйрену барысында осы тұста да қателіктерді жиі жібереді. Мәселен:
1.我们的教室里有一画。(我们教室里有一幅画) Бұл сөйлемде “一” сан есім, “画” зат есім, ортада заттық мөлшер сөз “幅” қалып қойған.
2.今天我买了一毛衣。(今天我买了一件毛衣) Бұл сөйлемде “一” сан есімі мен “毛衣” зат есімі арасында “件” мөлшер сөзі қалып қойған.
3.我想买一伞。(我想买一把伞) Бұл жерде сан есім “一” және зат есім “伞” арасында заттық мөлшер сөз “把” қалып қойған.

4.我写了一诗。(我写了一节诗) Бұл сөйлемде сан есім “一” мен зат есім “诗” арасындағы өлеңнің мөлшер сөзі “节” қалып қойған.

Жеке заттық мөлшер сөздің қолданылмай қалып қою себебі: ана тілдің әсері екені даусыз. Қазақстан студенттерінің басым көпшілігінің ана тілі - қазақ тілі мен орыс тілі. Бұл екі тілде де заттың мөлшерін білдіргенде көбінесе мөлшер сөз қолданбайды. Екі тілде де мөлшер сөзсіз сан есім мен зат есім сөйлемдік құрылым бола алады. Мысалы: 一支笔 қазақ тілінде «бір қалам» болса, орыс тілінде «один карандаш», 五辆车 қазақ тілінде «бес көлік» ал орыс тілінде «пять машин». 一把椅子 қазақ тілінде «бір орындық», орыс тілінде «один стул» болады.

Қазақстан студенттерінің мөлшер сөз үйренудегі қателіктерін талдау

Өз ана тілінен өзге екінші тілді үйренушіге өзіне беймәлім екінші тілді үйрену кезінде ана тіліндегі білімі мен ана тілдің әсері көп ықпал етеді.

Мұндай кедергілер Қазақстандық студенттердің де қателесуіне көп әсер етеді. Қазақ тілі қытай тіліндегідей мөлшер сөздерге аса бай емес. Тіпті кейбір қазақ тіліндегі мөлшер сөздер қытай тілінде әртүрлі мағынаны білдіреді. Мысалы: “тал” сөзі қытай тіліндегі 片, 棵, 颗, 支 мағынасын білдіреді. Күнделікті өмірде жиі қолданылатын қимылдық мөлшер сөз “жол” қытай тіліндегі 趟, 次, 回, 遍 мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің негізгі сөйлемдік құрылымы бастауыш + толықтауыш + баяндауышты құрайды.

Бастауыш баяндауыштың алдында қолданылады. Бастауыш + толықтауыш + баяндауыш

1.我去外面。

Мен сыртқа шығамын

我外面去

2.我很喜欢我的室友

Мен көршімді жақсы көремін

我室友喜欢

3.昨天我买了一本书

Мен кеше бір кітап сатып алдым

我昨天一本书买了

4.我还没吃饭

Мен әлі тамақ ішпедім

我还饭没吃

Іс-қимылдық байланысты білдіретін сөйлемдік құрылымда сан есім+ мөлшер сөз + етістік болады. Мысалы:

1.我去过上海两次

Мен Шанхайға екі рет барғанмын.

我上海两次去过

2.这部小说我读过三遍

Бұл романды мен үш рет оқығанмын

这小说我三遍读过

3.我每天喝三碗奶茶

Мен күнде үш кесе сүт шәй ішемін

我每天三碗奶茶喝

4.我每年去旅行一次

Мен жылына бір рет саяхатқа барамын

我每年一次旅行去

Қазақстан студенттері қытай тіл білімін толық үйренбегендіктен, тілді үйрену және қолдану барысында көптеген қиындықтарға кезігіп жатады.

Қазақстаннан Қытайға келіп оқитын жастардың басым көпшілігі ересек адамдар, олар кішкентай кездерінде ана тілдерінде сөйлеп, ана тілдерінде ойлайтын болғандықтан, мұндай жағдай-қытай тілін үйренгенде өз әсерін тигізетіні сөзсіз. Қытай тілінде мөлшер сөздің түрі көп, мағыналары да, қолданыстары да әртүрлі, сонымен қатар күрделі. Біздің студенттер мөлшер сөздің мағынасын әлі толық түсініп, олардың өзге сөздермен тіркесін толық үйренбегендіктен, зат есім мен етістіктің мөлшер сөзбен қалай тіркесетінін білмегендіктен, тіркестердің қате қолдануына жиі жол береді. Төменде студенттердің зерттеу кезінде қажетті мөлшер сөздің орнына өзге мөлшер сөзді көп жағдайда қате қолданатын сөйлемдері:

1.我们家有五只人。(我们家有五口人) Бұл жерде мөлшер сөз “只”әдетте жануарларға қолданылады. Мысалы: бір ит, бір мысық, бір қой т.б. ал, адамға оның ішінде жанұядағы адам санына мөлшер сөз “口” қолданылады. 2.你要买几只笔?(你要买几支笔?) Бұл сөйлемде де жануарларға қолданылатын “只”мөлшер сөзін қате қолданған. Қаламның мөлшер сөзі “支”екеуінің айтылуы бір, бірақ екі түрлі тонда айтылады. Сондықтан бұл қателікті жіберу өте оңай.

3.她的包里有一本地图。(她的包里有一张地图。) Мөлшер сөз

“本” кітап, журналға қолданылады. Ал, карта үлкен қағаз сондықтан картаға бұл жерде “张” қолданған дұрыс. 4. 这个教室很干净。(这间教室很干净。) Мөлшер сөз “间” үйдің ең кіші орнына қолданылады. Бір жатын бөлме, бір қонақ бөлме, бір сынып. Ал, “个” жеке бір затқа мысалы бір адам, бір алма 一个人, 一个苹果 деп қолданылады.

Қытай тілі күрделі тіл болғандықтан, онда мөлшер сөздердің саны көп және әрбір мөлшер сөздің ойды анықтайтын, толықтайтын, сипаттайтын өзіне тән қызметі бар. Сондықтан, олардың бірінің орнына бірін ауыстырып қолдануға болмайды. Қытай тіліндегі мөлшер сөздердің қолданылуы сөз тіркесіндегі немесе сөйлемдегі білдіретін мағынасы жағынан, мөлшерлік мағынасымен, құрылымдық қызметі жағынан жіктеліп, ерекшеленеді. Ал, қазақ тіліндегі мөлшер сөздер жеке сөз табы ретінде қарастырылмағанымен, тілде атқаратын қызметтеріне қарай олар сан есімдердің құрамындағы «нумеративті сөздер» немесе «өлшем сөздер», «есептік сөздер» деп аталып жүр. Жұмыста қазақ тілі мен қытай тілінің түрлері мен ерекшеліктері, ерекшеліктерінің ұқсастықтары, сондай-ақ, Орталық Қытай Педагогикалық Университетіндегі Қазақстан студенттеріне арнайы жасалған зерттеу сауалнамасы бойынша мөлшер сөзді үйренудегі қателіктері талданды. Қателіктің басты себебі - ана тілдің әсері және қытай тілін үйрену кезіндегі кедергілер екені анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.阿力肯·阿吾哈力.哈萨克斯坦哈萨克语教程[M].民族出版社,2006
- 2.白少辉.量词的语义特征和对外汉语教学[J].2012.
- 3.谭三妹.初级阶段哈萨克斯坦留学生汉语量词运用偏误分析[D].华东师范大学, 2009, 4.
- 4.古丽给娜·马乃.哈萨克斯坦留学生汉语量词使用偏误分析及其教学 [D].新疆大学. 2014, 5

ЛИТЕРАТУРА

1. Пелижан Хали. Казахский язык / учебник [М]. Национальная издательство, 2006.
2. Бого Шаохи. Кванторы и семантические особенности преподавания иностранных языков [J], 2012.
3. Тан Шанмей. Первичный этап казахстанских студентов в китайских кванторов (анализ ошибок) [D]. Восточно-Китайский педагогический университет, 2009, 4 с.
4. Гурий Ко На. Студенты китайского университета. Анализ кванторных ошибок и преподавания [D]. Синьцзян, 2014, 5 с.

Дәуренбекова Г.У. - Орталық Қытай педагогикалық университетінің тіл білімі және қолданбалы тіл білімі мамандығының докторанты. E-mail: 2629945076@qq.com

Дауренбекова Г.У. - докторант по специальности языкознание и прикладного языка Центрально Китайского педагогического университета. E-mail: 2629945076@qq.com

Daurenbekova G. - doctoral student in the specialty of linguistics and applied language of the Central Chinese Pedagogical University. E-mail: 2629945076@qq.com

ӘОЖ 81'246.3

ЙОХАН ВАНДЕВАЛЛЕ

**ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ҮЙРЕНУШІЛЕР ҮШІН ПАЙДАЛЫ
КЕҢЕСТЕР МЕН ҰСЫНЫСТАР**

Тіл білімі маманы мен полиглот болатын автор бұл мақаланың бірінші бөлігінде өзінің білімі мен өзін көптеген шетел тілдерін үйренуге түрткі болған себептерді түсіндіреді. Басты себептер автордың түрік тілі мен өзге түркі тілдерін үйреніп толық түсіну тілегі, лингвистикалық қызығуы және бір елге бармастан бұрын сол елдің тілін үйрену принципі болған. Түрткі болуы мүмкін басқа себептерден де мысалдар бергеннен соң мақаланың екінші бөлігінде автор өз тіл үйрену тәжірибелеріне сүйене отырып, шетел тілдерін үйренушілерге пайдалы кеңестер мен ұсыныстар береді.

Бұл мақалада қарастыратын тақырып мынадай: «Шетел тілдерін қалай үйренеміз?», «Көп шетел тілін үйренген бір адам болып сіздерге қай пайдалы кеңестерді, қай ұсыныстарды бере алады?».

Кілт сөздері: *тілді үйрену, пайдалы кеңестер, тіл соқпағы, тілді жаттықтыру, пайдалы тораптар, жаңа материал, ұйықтайтын тіл, ыңғайлы тәсіл.*

Йохан Вандевалле

**Полезные советы и рекомендации для изучающих иностранные
языки**

Известный лингвист и полиглот в первой части статьи рассказывает о своем образовании и причинах изучения многочисленных иностранных языков. Главными причинами для него были желание изучить турецкий и другие тюркские языки, лингвистический интерес и изучение языка посещаемой им страны. Во второй части автор дает полезные советы и рекомендации изучающим иностранные языки, опираясь на свой личный опыт.

Вопросы рассматриваемые в статье «Как мы будем изучать иностранные языки?», «Как человек полиглот какие полезные советы и рекомендации изучения иностранных языков можем дать?»

Ключевые слова: изучать язык, полезные советы, языковой барьер, языковая подготовка, полезные узлы, новый метод, новый материал, спящий язык, удобный метод.

Johan Vandewalle

Helpful tips and advice for studying foreign languages

The famous linguist and polyglot tells about personal education of learning of multiple languages and causes in the first chapter. The main causes here are importance and desire of learning foreign languages as Turkish and other Turkish languages, linguistic interests, training of languages and he has also a principle of learning the language of the country before travelling that country.

In the second chapter author gives beneficial advises and recommendation learners of foreign languages through influences of individual experiences.

This article deals with the problem of learning foreign languages: “How can we learn foreign language?” and “As a polyglot, what kind of useful advises and recommendation can we give?”

Keywords: learning language, useful advices, to practice language useful materials, useful metob reasons of learning language.

Anahtar Kelimeler: dil öğrenme, tavsiyeler, dil eğitimi, yeni malzeme, uygun dil, uygun yöntem.

Мен Гент Университетінің инженерлік сәулет факультетін бітіргеннен соң, сол университетте славян тілдері, шығыс тілдері мен тіл білімі мамандығын оқыдым. 1985 жылы университеттің шетел тілдері орталығында түрікше оқыта бастадым, бір мезгілде министрлікке байланысты бір жобада Бельгиядағы иммигрант балаларының нидерландша үйренуін зерттедім, сосын бір фирмада компьютер негізінде шетел тілі оқыту саласында жұмыс істедім. 1993 жылы әйелім Линда Гезелспен бірге Гент қаласында өз институтымыз «Шығыс тілдері мен мәдениеттерін оқыту орталығын» құрдық. Оның құрамында түрікше мен арабша курстарын ұйымдастырдық. “Науді Түркçe Копушalım” атты екі томдық бір оқулық жарияладық. 2006 жылы Гент Университетінің «Тілмаштық және аудармашылық» департаментінде түрікше бөлімі ашылғанда бөлім басшысы болдым.

2013 жылы тіл білімі ғылымының докторлық дәрежесін алдым. Қазіргі кезде түрікше бөлімі басшылығы қызметін жалғастырып жатырмын, бір жағынан түрікшеден сабақ беремін, екінші жағынан лингвистикалық зерттеумен айналысамын.

Үйленгенмін, әйелім Линда үлкендер мектебінде түрікшеден сабақ береді, екі баламыз бар, ұлымыз Александер 21 жаста, Гент Университетінде латынша мен көне грекше оқиды, қызымыз Эвелине 19 жаста, Гент Университетінде испанша мен ағылшынша оқиды. Яғни, отбасымызда бәріміз тілмен айналысамыз.

Түрік тілімен қалай таныстым? Не үшін көптеген шетел тілдерін үйрендім? Сіздерге түсіндірейін. 1973 жылы 13 жаста, әкем шешеммен бірге, бір Түркия саяхатын жасадық. Алғашқы түрікше сөздерімді сол саяхатта айттым. Түріктер бізді өте жылы түрде қарсы алды. 1975 жылғы екінші бір саяхаттан кейін бұл қонақжайлылық мені түрікшені үйренуге ынталандырды. Сол уақытта түрікшенің математикаға ұқсас логикасын аштым, таң қалдым. Тілді толық үйренгім келді, түрікшедегі кірме сөздерді түсіну үшін арабша, парсыша үйрене бастадым, араб алфавитімен жазылған осман тілінде кітаптар оқуға кірістім. Түрікшенің логикалық жүйесінің түркі тілдерінің барлығында болған-болмағанын тексерейін деп, Әзірбайжан мен Орта Азияда сөйленетін түркі тілдері мен көне түркі тілдері жөнінде грамматикалар, оқулықтар, сөздіктерге заказ бере бастадым, сол тілдерді зерттей бастадым. Америка Құрама Штаттарынан көп кітап таптым, бірақ орыс тілінде одан да көп кітап табамын деп орысша оқуға шешім қабылдадым. Демалыс кезінде шетелдерге саяхат жасайтынбыз. Мен бір принцип қабылдаған едім: бір елге бармастан бұрын сол елдің тілін үйренейін деп. Мұндай шетел тілдері қорыма жаңа тілдер қосылды. 1987 жылы Бельгияда «Вавилон Сыйлығы» деген бір тіл жарысы ұйымдастырылды. Сол уақытта үйренген және зерттеген тілдерімді санадым, 32 санын таптым. Бұлардың ішінде 10 көне тіл бар-ды, тек қана қазіргі тілдермен жарысқа қатысуға болатын. Тіл жарысында қазіргі 22 тілмен қатыстым, оларды университет профессорлары, елшілікте жұмыс істейтін кісілер тексерді. Әр тест он минутке созылды, екі тестінің арасында бес минут үзіліс бар еді. Мысалы, он арабша әңгімелесу, бес минут үзіліс, он минут орысша әңгімелесу, бес минут үзіліс, он минут итальянша әңгімелесу, т.б. Бұл

тәсіл 22 тілде қайталанды, тексерулер бір күнге созылды. Бірнеше рет тілдерді шатастырдым, мысалы итальянша қойылған бір сұраққа орысша “да” деп жауап бердім. Әр тіл үшін баға берілді, әрине әр тілде деңгейім бірдей емес еді, сосын бағалар жиналды. Яғни, үйренген тілдердің тұтас саны да, әр жеке тілдің сапасы да есепке алынды. Мен ең жоғары бағамен жарыстың жеңімпазы болдым. Сыйлық 2500 еуро. Онымен Орта Азияға бірінші саяхатымды жасап өмірімде бірінші рет түркіменше, өзбекше мен тәжікше сөйлесуге мүмкіндік таптым.

Бұл жарыс бұдан отыз жыл бұрын өтті. Отыз жыл бұрын білетін тілдерімнің саны 32 еді, қазіргі кезде тұтас саны 42-ге жетті. Яғни отыз жыл ішінде тек қана 10 тіл қоса алдым. Бірақ бұл отыз жыл ішінде үйлендім, бір үйге ие болдық, балаларымызды өсірдік, өз институтымызды құрдық, Гент Университетінде түрікше бөлімін басқара бастадым, докторлық диссертациямды жазып қорғадым.

Енді бұл үйренген және зерттеген тілдерім қай тілдер? Оларды мынадай етіп топтастыра ала

Ана тілім:	нидерланд тілі (фламанд тілі)
	2.француз тілі; 3.ағылшын тілі; 4.неміс тілі; 5.латын тілі
Университетте оқыған тілдерім:	6.қазіргі стандартты араб тілі және классикалық араб тілі, бұған өзім араб тілінің мысырлық және марокко диалектілерін де қостым; 7.парсы тілі, бұған өзім тәжік тілін де қостым; 8.түрік тілі және осман тілі; 9.орыс тілі; 10.көне славян тілі; 11.суахили (өте аз, бір кіріспе ретінде)
Қазіргі түркі тілдері:	12.әзірбайжан тілі; 13.түркімен тілі; 14.өзбек тілі; 15.қырғыз тілі; 16.қазақ тілі; 17.татар тілі; 18.башқұрт тілі; 19.тыва тілі; 20.ұйғыр тілі
Көне түркі тілдері:	21.орхон-енісей ескерткіштерінің тілі; 22.көне түркі тілі, көне ұйғыр тілі; 23.құман тілі; 24.шағатай тілі
Саяхат үшін үйренген және саяхатта қолданған тілдерім:	25.гаэльский (яғни шотланд тілі); 26.итальян тілі; 27.испан тілі; 28.албан тілі; 29.грек тілі; 30.серб-хорват тілі; 31.хинди-урду; 32.мальта тілі; 33.көне мысыр тілі (саяхатта мысыр жазуын оқыдым); 34.норвег тілі; 35.исланд тілі; 36.фин тілі (аздап); 37.латыш тілі
Ғылыми зерттеулер үшін үйренген тілдерім:	38.батыс армян тілі; 39. күрд тілі (аздап); 40. грек тілінің Каппадокия диалектісі
Лингвистикалық қызығумен үйренген тілдерім:	41. жапон тілі (аздап); 42.идиш (тек қана жазуын үйрендім)

Демек, күні бүгінге дейін айналысқан тілдерімнің тұтас саны 42-ге жетіпті. Өзге адамдар тұтас санды үнемі сұрайды, бірақ шынымды айтсам бұл санның өзім үшін маңызы жоқ. Жоғарыдағы тізімде аталған әр тілді белгілі бір мақсат үшін үйрендім, бұл мақсаттардың ішінде рекорд жаңарту мақсаты ешқашан жоқ еді. Кейбір тілдерді тек қана саяхатта пайдалану үшін, кейбір тілдерді болса, сол тілдерде жазылған ғылыми еңбектерді оқып түсіну үшін үйрендім. Сондықтан әр тілдегі деңгейім де бірдей емес. Мен үшін ең маңыздысы «әрбір тіл үшін көздейтін мақсатыма жеттім бе, жетпедім бе?» деген сұрақ.

Жалпы алғанда шетел тілдерін үйрену барысында қандай мақсаттар көздеуге болады? Енді бұл тақырыпқа тоқталып өтейік.

Шетел тілдерін не үшін үйренеміз?

Шетел тілдерін үйрену үшін әр түрлі себептер бар:

- **адамсүйшілік** үшін: мысалы, еліңізге келген шетелдіктерге көмек берейін дейсіз.

- **достық, махаббат** үшін: мысалы, шетел тілінде сөйлесетін достарыңыз бар, күйеуіңіз, әйеліңіз шетелдік және оның туыстарымен әңгімелесе алуды көздейсіз.

- **білуге құмарлық** үшін: шетел газеттерінде не жазады екен, білгіңіз келеді, мысалы түсініктемешілердің (комментаторлардың) мақалалары өте қызықты бола алады, газеттер арқылы бір халықты түсінуге тырыса аласыз.

- **мамандығыңыз** үшін: шетел тіліндегі ақпарат көздерін пайдалана алуыңыз қажет, шетелдік кәсіпорындары мен қарым-қатынас жасауда интернационалдық тілдер көмекші тіл ретінде қолданылады.

- **әуестік, хоббиіңіз** үшін: сізді қызықтыратын бір тақырып бар, бірақ маңызды ақпарат шетел тілінде.

- **сезім** үшін: мысалы бір елдің тілін сөйлесіп жатқанда өзімді сол елдің азаматы сияқты сезінемін. Енді қазақша сөйлесіп жатқан кезімде өзімді қазақ сезіне аламын. Бұл мені өте қуантады. Шетел тілдері адамға басқа бір қоғамға қатысуға мүмкіндік береді.

- **құрмет білдіру** үшін: бір тілді сөйлеу арқылы бір халыққа, бір мәдениетке құрмет білдіресіз.

- **саяхатта қолдану** үшін: бір саяхатта кездесетін жағдайларда шетел тілімен практикалық мәселелерді шешесіз. Мысалы қарапайым сұрақтар қоя алу үшін,

маңдайшалардағы жазуларды, жол көрсеткіштерді оқи алу үшін. Отбасыммен бірге саяхатқа шыққанда әдетте шетелде бір автокөлікті жалға аламыз. Сол уақытта тілді білу өте пайдалы болады. Бір елге саяхатқа шыққанда ең кем дегенде сәлемдесу мен қоштасу формулаларын үйрену керек.

- **басқа бір шетел тілін үйренуге** дайындық болады: бір тілді көмекші тіл ретінде қолдана аламыз. Мысалы қазақша-нидерландша сөздік жоқ, сол үшін мен қазақша кітап оқу барысында немісше, ағылсынша, французша, түрікше және орысша сөздіктер қолданамын. Тек қана ана тілім нидерландшаны білсем қазақшаны үйрене алмас едім.

- **университетте білім алу үшін:** біздің университетімізде студенттер нидерландшадан басқа ағылшын, француз және неміс тілінде жазылған оқулықтар да пайдаланады.

- **бір тілді зерттеу үшін:** осы тілге ықпал тигізген басқа тілдерді үйренесіз. Мысалы түрік тіліне арабшадан, парсыдан көп кірме сөз енген, арабша парсы білу пайдалы болады. Түрікшенің кейбір диалектілеріне грек, күрд, армян, лаз тілдері ықпал тигізді. Бұл зерттеушілер үшін сол тілдерді үйренуге бір себеп бола алады.

- **лингвистикалық қызығумен:** белгілі тілдердің ерекше грамматикалық жүйесі, дамуы, тілдердің бір-біріне әсер тигізуі құбылысы, туыс тілдерді салыстыру сізді қызықтыра алады.

- **тіл коллекциясын жасау үшін:** мысалы қазіргі үндіеуропа тіл шоғыры он тіл тобына бөлінеді: роман, кельт, герман, балтық, славян, албан, грек, армян, иран, үнді тіл топтары. 2016 жылдың аяғында батыс армян тілін үйренгеннен кейін мен қазіргі үндіеуропа тіл шоғырының әр тіл тобына жататын ең кем дегенде бір тіл үйренгенімді айта алдым. Коллекциям толық болды. Үндіеуропалық тіл шоғыры туралы жалпы бір пікірім болды.

- **ләззат үшін:** зерттеушілер мынаны дәлелдеген: бір шетел тілін үйрену процесінің бір адамдың миына тигізетін әсері, шоколадтың миға әсері сияқты екен, яғни бір шетел тілін үйрену миға ләззат сезімін береді екен.

- **денсаулық үшін:** шетел тілін үйрену Альцгеймер ауруына қарсы дәрі/шара ретінде қолданыла алады екен. Кәрі адамдар, ми белсенділігін жоғалтпас үшін шетел тілін үйренеді. Ұлым Гент Университетінде оқитын латын-грек тілі бөліміне 83 жаста бір әйел де

жазылған. Менің әйелім жұмыс істейтін үлкендер мектебіндегі ағылшынша курсына 99 жаста бір әйел қатысатын.

Тіл үйрену себептерін әрі қарай түсіндіру үшін өз тәжірибелеріммен байланысты бір әңгіме айтайын:

2015 жылдың ақпан айында грекшені қайталай бастадым. Екі себеппен бардым. Біріншіден ұлым Эразмус бағдарламасымен жарты жылға Грекияға баратын болды, екіншіден, Гент Университетінде бір зерттеуші профессормен бірге қызмет ететін болдым. Ол профессор Түркияның Каппадокия өңірінде 1923 жылға дейін сөйленетін бір грек диалектісін зерттейді. Бұл диалектінің ерекшелігі түрікшенің оған көп ықпалын тигізгені. Профессор өзі түрікше білмейді, сол үшін менен көмек сұрады. Түрікшенің Каппадокия грекшесіне ықпалын зерттей алу үшін грекше білімімнің деңгейін көтеруге тиіс едім. 2015 жылдың жаз маусымында отбасымен бірге Грекияға да бардық. Сонда грекшеде әңгімелесуге көп мүмкіндік таптым. Одан соң мен грекше үйренуімді жалғастырдым, бірнеше грекше роман да оқыдым. 2016 жылдың наурыз айында сол жылдың жаз маусымында әйеліммен жасайтын саяхатымызға шешім қабылдауымыз керек еді. Грекшені жаттықтыру үшін менің қайтадан Грекияға барғым келетін, бірақ әйелім “Грекияға өткен жылы бардық, бұл жылы Латвияға барайық” деді. Латвияға баруға шешім қабылдадық. Мен принципім бойынша бір елге барардан бұрын сол елдің тілін үйренуге тырысамын. Сәуір айында саяхаттан үш ай бұрын латыш тілін үйрене бастадым. Яғни бұрын латыш тілін үйрену жоспарымда жоқ еді. Екі оқулық бітірдім, Латвияда мүмкіндігінше көп латыш тілін қолдандым, онан көп ләззат алдым. Латвиядан қайтқаннан соң латышша төрт роман оқыдым. Қыркүйек айында университет қайтадан ашылғанда бірге қызмет ететін зерттеушімен жаңадан кездестім. Ол маған “Каппадокия грек диалектісіне батыс армян тілі де әсер еткен” деп айтты. “Батыс армян тілін де үйренсеңіз өте жақсы болады” деді. Сол үшін 2016 жылдың қыркүйек айында батыс армян тілін үйрене бастадым, оқулықты бір айда бітірдім, Ливан теледидарында батыс армян тілінде берілетін ақпарат бағдарламасын күнделікті тамашаладым. Соңында жақсы түсіне бастадым. Батыс армян тілінде жазылған төрт кітап оқыдым. 2017 жылдың ақпан айында болса Ахмет Ясауи Университетінен келген шақыруды қабылдадым, 24 жыл бойы қолданбаған қазақшамды қайталай бастадым. Енді бұл лекцияны қазақша оқып жатырмын. Бірнеше күннен соң Қазақстаннан Белгияға қайтқаннан кейін шығыс

армян тілін үйрене бастаймын, өйткені келесі жазда әйеліммен бірге автокөлікпен Арменияны араламақшымыз. Тағы бір ақпарат берейін: өткен аптада әйелім “2018 жылдың жазында Жапонияға барайық” деді. Яғни, отыз жыл бұрын аздап үйренген жапоншамды ұзын ұйқысынан оятып әрі қарай дамыту қажеті де туады.

Енді шетел тілін қалай үйренсек болады деген сұраққа жауап қайтарайын. Пайдалы кеңестер мен ұсыныстарға көшейік.

Пайдалы оқу құралдарын жинаңыз. Болашақта мені қызықтыруы мүмкін бір тіл болса, алдымен мына қажетті құралдарды жинай бастаймын: диалог қамтитын оқулықтар, сөздіктер, грамматикалық кітаптар, тілашарлар.

Шетел тілі ахуалын жасаңыз. Фейсбуктың, Гуглдың, мобилді телефонның тілін сіз үйреніп жатқан шетел тілімен алмастырыңыз. Мен ақпан айында Фейсбук парақшамның тілін қазақшамен алмастырдым.

Оқулықтағы диалогтарды дауыстап оқыңыз. Мәтіндерді, диалогтарды дауыстап оқығанда бұл көру, сөйлеу және есту қатысады. Мұның нәтижесінде мәтін жеңілрек есіңізде сақталып қалады. Мәтінді дауыстап оқып жатқанда қатты сөйлеуге, мәтіндегі сезімдерді білдіруге, мәтінді дұрыс дауыс ырғағымен мәнерлеп оқуға тырысыңыз. Бұл жолмен сөйлеу органдарыңызды шетел тілінің дыбыстары мен дыбыс тіркестерін айтуға да үйретесіз. Бұл лекцияларға дайындалып жатқанда мен өзім бірнеше апта бойы күнде екі сағат қазақша дауыстап оқыдым. Бір адамның бір тілді жеткілікті мөлшерде түсінген-түсінбегенін анықтау үшін оған бір мәтінді мәнерлеп оқыту жеткілікті. Өйткені оқу жылдамдығы, дауыс ырғағы - мәтінді түсінгендіктің көрсеткіші.

Тыңдап түсінуді үйреніңіз. Тыңдау оқудан гөрі азырақ күш талап етеді. Тыңдап түсінуді кітаптан үйренуге болмайды, мыңдап сөз білетін бірақ тілді тыңдағанда ешбір сөз түсінбейтін адамдар бар. Көп сағат тәжірибе жинау керек, бірнеше ай бойы күнделікті тыңдасаңыз танылған сөздердің санының бірте-бірте көтерілетінін байқайсыз. Алғашқы кезеңде түсінбестен тыңдау керек: түсінбесеңіз де міндетті түрде тыңдауды жалғастырыңыз. Түсінбесеңіз де кейбір сөздердің қайталанатынын байқайсыз. Кейін байқаған сөзіңіздің мағынасын контекстен болжай аласыз, немесе сөздіктен таба аласыз.

Ғаламтор арқылы теледидар бағдарламаларын тамашалай

аласыз. Бұл радиодан жақсырақ, өйткені радионы тыңдау барысында сөйлеушінің бет әлпетін көре алмайсыз.

Қазақша үйрену үшін өзім Қазақстан Ұлттық Телеарнасында үш бағдарлама таңдап алдым. Бұл бағдарламаларды күнделікті тамашаладым. Мұндай, құлақтарым белгілі тележүргізушілердің дауысы мен сөйлеу ерекшеліктеріне үйрене алды. Түрі басқа болғандықтан әр бағдарламаның тілі де ерекше. Бұлар қандай бағдарламалар:

- пайдалы кеңестер беретін, әр түрлі тақырыпты қарастыратын, әдістерді нақты түрде камера алдында көрсететін бір бағдарлама - «Бірге таңдаймыз».

- жаңалықтар беретін бір ақпарат бағдарламасы: - «Басты ақпарат».

- бір әңгімелесу/сұхбат бағдарламасы: - «Түнгі студия».

Бұдан басқа телехикаялар (түрік тілінде “dizi”) де тамашалай аласыз.

Бұл үш бағдарлама мен үшін өте жарамды болды, әсіресе, «Бірге таңдаймыз» маған пайдалы болды. Бұл бағдарламада түсіндірілетін нәрселер камера алдында анық түрде көрсетіледі: маталарды аламыз, біріктіреміз, тігеміз... сияқты. Кейбір сөйлемдер бағдарламада үнемі қаталанып жатады: Хабарласқан бір көрермен бар, тыңдап көрейік, ало, қайырлы күн, тікелей эфирдесіз, «Бірге Таңдаймыз» бағдарламасы тыңдап тұр сізді... сияқты.

Нұрбигүл Сағындыққызы, Қымбат Досжан мен Данияр Меңлібеков, Нұрлан Қоянбаев, Данияр Бекжанов мен Нұрмахан Мұқанұлы менің нағыз қазақша мұғалімдерім болды. Тұрақты тележүргізушілерден басқа бағдарламаларда көптеген мамандар, тілшілер мен қонақтардың да дауысы естіле алады. Бұл бағдарламалар арқылы Қазақстан мен қазақстандықтар туралы көп мағлұмат алдым: маңызды мәселелер, оқиғалар, танымал азаматтар, облыстар мен қалалардың аттары тағы басқалары.

Ғаламтор арқылы шетел тілінде әндер де тыңдаңыз. Мысалы топ 40-ты тыңдаңыз, әндердің мәтіні мен аудармасын <http://lyricstranslate.com> торабында таба аласыз. Кейін саяхатта бір дүкенде базарлық сатып алып жатқанда сол әндерді радиодан тыңдағаныңызда оларды танысыз. Мен тыңдаған қазақша әндер ішінде маған ең көп Мөлдір Әуелбекованың “Туған Ел” әні ұнады.

Субтитрлі DVD тамашалаңыз: өкінішке орай көп елде DVD

фильмдерінде дубляж қолданылады. Дубляж шетел тілін үйрену үшін пайдасыз, субтитрлер болса өте пайдалы. Ең жақсысы саңырау көрермендер үшін субтитрлер болады. Сол жағдайда DVD-ні тамашалау барысында, мәселен ағылшыншаны үйренгіңіз келсе, дауыстарды ағылшыншада тыңдайсыз және бір мезгілде ағылшынша субтитрдерді оқисыз. Бұл мүмкіндік болмаса мәселен ағылшынша тыңдайсыз, орысша оқисыз немесе орысша тыңдайсыз, ағылшынша оқисыз. Менің балаларым да ағылшынша фильмдерді әрқашан ағылшынша субтитрлермен тамашалайды.

Үйде жұмыс істеп жүрген кезде радиодан немесе теледидардан шетел тілінде бағдарлама таңдап алыңыз. Зейін қоймай тыңдасаңыз да тілді еріксіз түрде үйренесіз.

Өз тәжірибем: өткен ақпан айында, 24 жыл бойы қазақшаны сөйлемеген, тыңдамаған едім, қазақша бағдарламалар тамашалай бастағанымда мен тек қана сандарды түсінетінмін, бір жарым айдан кейін болса еститіндерімді түсіне бастағанымды сездім. Үш ай өткеннен соң «Бірге Таңдаймыз» бағдарламасын толық түсінетін болдым. Түнгі Студия мен Басты Ақпарат бағдарламаларын толық түсінгенше әлі көп жаттығуым керек. Әсіресе алғашқы кезеңде бас тартпау керек, үмітті үзбеу керек. Айтылғанды толық түсінгенге дейін тыңдауды жалғастырыңыз.

Керекті интенсивтілік мен керекті жиілікке назар аударыңыз.

Бір кексті жасап жатқанда қамырды духовкаға саласыз, пешті 180 градусқа қойып 40 минут пісіресіз. Пешті 90 градусқа қойып 80 минут пісірсеңіз, немесе 360 градусқа қойып 20 минут пісірсеңіз, жақсы нәтиже шықпайды. Шетел тілі үйрену барысында қажетті интенсивтілік пен ұзақтық немесе жиіліктің маңызы зор. Қарқыныңыз төмен болса үйренуді көп жылдар бойы ешқашан табысқа жетпестен жалғастырасыз. Тіл үйрену үшін күш салу керек, бірақ жүйелі түрде жұмыс істеу керек. Мысалы: аптасына бір күн 3 сағат жұмыс істеудің орнына күнде жарты сағат жұмыс істеу жақсырақ нәтижеге жеткізеді. Басқа бір метафора: жарысқа дайындалып жатқан спортшы, концертке дайындалып жатқан музыкант сияқты жүйелі түрде жұмыс істеңіз.

Миыңызда піл соқпақтарын салыңыз. Бір көгалдан он бес адам өтсе, сол көгалда бір соқпақ пайда болады екен. Ағылшыншада бұл соқпақтар “elephant path” яғни “піл соқпағы” деп аталады. Өйткені Африканың ормандарында адамдар жоспарламаған бірақ пілдер салған

соқпақтар кездеседі. Соқпақтың пайда болуы үшін бірнеше пілдің бірнеше рет белгілі бір жерден өтуі жеткілікті. Тіл үйрену процесі де осы піл соқпақтарының салынуымен салыстырылады. Адам белгілі тілдік ережелерді жүзеге асыруға арналған бір жаттығуды орындап жатқанда бір ой жүгірту процесін қайталайды. Соның нәтижесінде сол адамның миындағы жасушылардың арасында байланыстар, соқпақтар салынады. Бұл соқпақтардың көмегімен ой жүгірту процесі бірте-бірте жеңілірек орындалады. Соңында адам жаттығуды ешқандай күш жұмсамастан, ойланбастан жасай алады.

Ғаламторда сөз ойындарын ойнаңыз. Ғаламторда көптеген сөз ойындары бар. Мысалы www.troyunlar/oupa/3252 торабындағы ойында берілген әріптермен мүмкіндігінше көп түрікше сөз жасайсыз.

Пайдалы тораптарды табыңыз. Шел тілін үйрену үшін онлайн сөздіктер сияқты ғаламторда пайдалы тораптар да бар. Оларды іздеңіз.

Біліміңізді іс жүзінде қолдануға тырысыңыз. Шетел тілін жазбаша және ауызша түрде қолдану үшін ситуациялар іздеңіз. Тілді жаттықтыру мүмкіндіктерінің сізге келуін күтпеңіз, оларды белсене іздеңіз. Алғашқы қадамды сіз басыңыз. Қазақстанға келген шетелдік туристермен танысыңыз, оларға қалаңызды көрсетіңіз, жолбасшы болыңыз. Шетелдік бір театр тобының өнер көрсетуінен кейін немесе шетелдік музыканттардың концертінен кейін әртістермен танысыңыз, олармен шетел тілінде әңгімелесіңіз. Бұл мақсатпен көрмелерге де барыңыз. Бір халықты жақсы түсіну үшін халықтың мәдениеті және тарихымен де танысу керек. Өзім түрікше үйрене бастап жатқан кезімде түрікше сөйлесу үшін Бельгиядағы түрік иммигранттарының кафелеріне, ресторандарына баратынымын, ана жерлерде танысқан адамдар мені үйлеріне, тойларына қонаққа шақыра бастады.

Біліміңізді жүзеге асырғанда мынаны байқайсыз: “Шетел тілін жақсы білемін” деп ойлайсыз, бірақ іс жүзінде бір сөйлемді бірінші рет қолданғаныңызда қателесесіз. Бұл қателік кезеңден өту керек. Мүмкіндігінше дұрыс сөйлеуге тырысыңыз, жеке сөздер емес әрқашан тұтас сөйлемдер де құрастырыңыз, бірақ қателерден қорықпауыңыз керек, қателескеніңіз табиғи. Ситуациялармен танысу керек. Сол ситуацияда екінші рет болғанда жақсырақ сөйлесесіз. Тек қалай сөйлеу керектігін білу ғана жеткілікті емес, ситуацияда не сөйлеу керектігін де білуіңіз керек.

Ғаламтор мен әлеуметтік желілер де шетел тіліндегі әлеммен жазбаша немесе ауызша қатынас жасауға кең мүмкіндіктер береді.

Фейсбук, Твиттер, Инстаграм арқылы сіз үйреніп жатқан шетел тілін ана тілі ретінде қолданатын адамдармен қарым-қатынас жасай аласыз.

Белгілі бір хоббиіңіз бар болса, бұл туралы шетел тілінде жазылған ғаламтор беттері іздеңіз. Тіл үйрену жұмысынан ләззат алуға тырысу керек. Неғұрлым назарыңызды мазмұнға шоғырласаңыз соғұрлым еріктен тыс, санасыз түрде үйренесіз.

Үйренген шетел тіліңізді ең жақсысы бір саяхатта қолдана аласыз. Бір шетел тілінде сөйлесу тәжірибесі мен үшін көбінесе әуежайда мінетін таксиде басталады. Бірінші сұхбатымды такси жүргізушісімен жүргіземін. Мынадай сұрақтар сұрайды: қай елден келдіңіз, қалай жеттіңіз, бұл елімізге бірінші келуіңіз бе? Қанша күн қалмақсыз? Қай қонақ үйіне түсесіз? Тілімізді қалай үйрендіңіз? Одан кейін ауа райы, көлік қозғалысы, жолда көретіндері туралы айтылады.

Ұмытуға қарсы қайталаңыз. Адамның есі бір компьютердің есіне ұқсамайды. Қатты дискіге белгілі ақпарат жазылған бір компьютерді шатыр астына қойсаңыз, көп жылдан соң оны шығарып жаңадан қоссаңыз, барлық ақпаратты әр үтірге, әр нүктеге дейін табасыз. Адамдың есі мұндай емес, адам ұмытады. Ұмыту үйренудің ең үлкен жауы болса да табиғи құбылыс болып табылуы керек. Оған қарсы үйренген материалды қаталау керек.

Ес қалай жұмыс істейді? Түсіндірейін: сабақта жаңа материалды жүз пайыз меңгерсеңіз үш күннен соң меңгеру деңгейіңіз 60 пайыз болады. Материалды қайталау арқылы меңгеру деңгейіңізді жаңадан 100 пайызға көтере аласыз. Бірақ бұл бірінші қайталаудан кейін меңгеру деңгейіңіз жаңадан 60 пайызға дейін төмендегенше үш емес, алты күн өтеді. Яғни қайталаудан кейін мәлімет баяуырақ ұмытылады. Екінші қайталаудан кейін ұмыту қарқыны одан да көп төмендейді. 60 пайызға төмендегенше алты күн орнына мысалы 12 күн өтеді. Сондықтан материалды қайталаулардың арасындағы аралықтарды ұзартуыңызға болады. Материалды жүйелі түрде бірнеше рет қайталағаннан кейін материал осы уақыттан бастап ұмытылмайды, ұзақ мерзімге есте сақталып қалады.

Жылдар бойы қолданылмаған тіл де ұмытылмайды, ұйықтайды. Лингвистикада бұл жағдайда “dormant language” яғни “ұйықтайтын тіл” термині қолданылады. Ұйықтайтын тілді жаңадан оята аласыз. Мен өзім қазақшамды үш ай ішінде оята алдым. Қайталау үшін әр мүмкіндікті пайдаланыңыз, уақыт жоғалтпаңыз. Мысалы мен күнде тұратын Аалст қаласынан пойызбен мен жұмыс істейтін Гент қаласына

барамын, сапар жарты сағатқа созылады. Соңғы апталарда бұл уақытты қазақша тілашар оқу үшін пайдаландым. Тілашарды бірнеше рет басынан аяғына дейін оқи алдым. Құлаққап та қолданып уақытты пайдалы түрде өткізе аласыз.

Жиі қолданылатын сөздерді үйреніңіз. Әсіресе, қай сөздерді үйренуіміз керек? Зерттеулер мынаны көрсетеді: ең жиі қолданылатын, ең көп тараған мың сөзбен орташа қиындықтағы бір мәтіндегі сөздердің сексен пайызын түсіну мүмкін. Сөздік қорыңыз екі мың сөз болса бұл мәтіннің сексен бес пайызын түсінуіңізді қамтамасыз етеді.

1000 сөз -> 80%

2000 сөз -> 85%

5000 сөз -> 90%

15000/20000 сөз ->100%

Жақсы оқулықтар бұл принципті есепке алып ең жиі қолданылатын, ең көп тараған сөздерді әуелі үйретеді. Жиілікті негізге алған тізімдерді қамтитын арнайы кітаптар да қолдана аласыз. Кітап әр сөз үшін мысал сөйлем берсе жақсы болады, осылайша сөздің контекст ішінде қалай қолданылатынын үйрене аласыз. Мұндай кітапты қолдану барысында теледидарда бағдарламалар тындасаңыз бір өзара әрекеттестік те пайда болады. Бағдарламаларды тындап жатқанда кейбір жиі қолданылатын сөздер назарыңызды тартады, сосын тізімді оқып жатқанда сол сөздерді кездестіресіз. Керісінше тізімде назарыңызды тартқан бір сөзді бағдарламада ести аласыз.

Үйренген сөздерді есте сақтау үшін байланыстар торларын жасаңыз. Үйренілуі қажетті сөздің төңірегінде байланыстардан, қатынастардан тұратын бір тор жасаңыз. Сөзді төмендегі жолдармен басқа сөздер немесе морфемдермен байланыстырыңыз. Мына сұрақтарды қойыңыз:

- Сөз ана тіліңізде немесе сіз білетін басқа бір тілде басқа қай сөздерге ұқсайды? Интернационалдық сөз бе?

- Сөздің құрамын талдаңыз: туынды сөз бе, біріккен сөз бе? Туынды сөз болса, сөздің түбірі және жұрнағы/жұрнақтары басқа қай сөздерде қолданылады? Біріккен сөз болса, жеке сөздерді білесіз бе? Сөздің бөлшектерінің мағынасы немесе қызметін негізге алып тұтас сөздің мағынасын болжай аласыз ба?

- Сөздің қай синонимдері, антонимдері, гипонимдері, гиперонимдері бар екен?

- Сөзді қысқа бір сөйлемде қолданғаныңызда оны қай сөздермен бірге қолданасыз?

- Сөз қай сөз тіркестерінде қолданылады?

- Сөз есіңізге нені түсіреді? Қай сезімдерді қозғайды? Сөзді тыңдағанда нені ойлайсыз?

Лингвистикалық негізі болуының қажеті де жоқ. Мысалы: 13 жаста түрікшені үйреніп жатқан кезімде “kusura bakma” (өкінішке орай) деген түрікше қалыптасқан сөзді есте сақтау үшін мынадай бір тәсіл қолдандым: “өкінішке орай” сөзінің нидерландшасын мен жиі нан дүкенінде еститінмін: “het spijt me”. Өйткені нан пісірушінің әйелі өте жиі “өкінішке орай нан қалмады” дейтін. Нан дүкенінің нидерландшасы “bakkerij” [бакерей]. Мен нидерландша “bakkerij” мен түрікше “бакма” сөздері арасында байланыс құрып “kusura bakma” сөзін есімде сақтадым.

- Сөзді өмір, шындық және оқиғалармен байланыстырыңыз. Сөздің белгілейтін затын қиялыңызда көруге тырысыңыз. Сөздің белгілейтін ұғымымен байланысты қандай тәжірибелеріңіз бар? Сол сөзбен іс жүзінде не жасай аламын деп ойлаңыз.

- Сөзді Гугл Имаджез көмегімен іздеңіз. Гугл Имаджезді көрнекі сөздік ретінде қолдана аласыз.

- Сөзді түсіндірме сөздіктен іздеп табыңыз. Мұндай сөздіктер тор жасауда пайдалы болады. Себебі түсіндірмелерде түсіндіріліп жатқан сөзбен байланысты, бір семантикалық өріске жататын басқа пайдалы сөздерді де табасыз.

Тілдік префабтарды қолданыңыз. Коммуникация іс жүзінде бір шетелдікпен әңгімелесіп жатқан кезіңізде тілдің қағидаларын өте жылдам жүзеге асыра алуыңызды талап етеді. Тек ережелер мен сөздік қорыңзға сүйене отырып тез сөйлемдер әзірлеу өте ауыр болады, сол үшін есіңізде қолдануға әзір құрылымдар сақтауыңыз өте пайдалы. Сөйлескенде құрылымдардағы кейбір сөздерді өзгерту арқылы сізге керекті варианттарды жасай аласыз.

Сіздің жасыңызда есіңіз өте күшті болады, өте жақсы істейді. Бұл жаста жаттағандарыңызды қырық жылдан соң да есіңізге түсіре аласыз. Бұл туралы бір араб мақалы бар: “Кіші жаста жаттау тасқа ойып жазуға ұқсайды”.

Сол себепті тек қана жеке сөздерді жаттамаңыз, мыналарды да жаттаңыз:

- сөз тіркестерін;

- қолдануға дайын сөз формулаларын, үлгілерді, штамптарды, клишелерді;

- пайдалы диалогтарды.

Бұларды пайдалануды құрылыста қолданылған “префаб” тәсіліне ұқсата аламыз. Префаб үйлер салынғанда жеке тастар орнына бүкіл бір қабырға, сол ішінде терезелер, орналастырылады. Бұған ұқсас қолдануға дайын тілдік префабтармен сөйлемдеріңізді құрастырсаңыз сөйлеу жылдамдығы мен шапшаңдығыңызды арттыра аласыз.

Мәтіндерді, диалогтарды оқу барысында білдірілетін коммуникативтік қызметтерге, префаб ретінде қолданылуы мүмкін сөз тіркестеріне және құрылымдарға назар аударыңыз. Жақсы диалогтар диалогтық бірлестіктерден тұрады. Кейбір сөздерді алмастыру арқылы сол диалогтарды басқа ситуацияларға көшіру мүмкін. Диалогтарды талдап жатталуға тиісті элементтерді анықтаңыз. Оларды бір тізімде жинаңыз. Көптеген үлгі сөйлемдер қамтитын тілашарлар да бұл мақсатқа өте пайдалы болады.

Грамматиканы оқып қайта құрыңыз. Грамматика кітаптарына да көңіл бөліңіз. Бір грамматиканы алып бастан аяқ оқыңыз. Грамматиканы оқып жатқанда өз кестелеріңізді жасаңыз. Грамматикалық ережелерді өзгеше орналастырып көріңіз, материалды жеңілдірек түсінуіңіз мүмкін.

Екі тілді, жеңіл, сөздікті кітаптар оқыңыз. Бір кітаптың беттеріндегі жолдардың барлығы бірінен кейін бірі реттелсе, ұп-ұзын бір жол пайда болады. 300 беті бар бір кітаптың жолдары жиналса ұзындығы 1 километр болады. Сөздік қорыңызды байыту үшін мұндай көптеген километрлер бойы кітап оқу керек. Бірақ оқитын кітабыңызда таныс емес сөздер көп болса бұлардың мағынасын немесе аудармасын сөздіктен табуға көп уақыт кетеді. Жалпы алғанда мәтінде сіз білмейтін жаңа сөздердің пайызы әрқашан шекті болуға да тиіс. Пайызы жоғары болса сіз білмейтін сөздердің мағынасын болжау және тексеру үшін жеткілікті контекст жоқ. Ыңғайлы бір тәсіл екі тілді кітап оқу, яғни бір кітапты аудармасымен бірге оқу. Мұндай екі тілде жарияланған кітаптар бар, оларды пайдалана аласыз. Тілдердің бірі сіз үйренетін тіл, басқасы сіз білетен бір тіл. Кітаптан әуелі сіз үйренетін тілде бір сөйлем оқисыз, сосын “Түсіндім бе түсінбедім бе?” деп өзіңізден сұрайсыз. Одан кейін сол сөйлемнің аудармасын оқисыз. Керек болған сайын аудармаға қарайсыз. Бұл принципті жүзеге асыруды жалғастырсаңыз жүз, екі жүз беттен кейін байқап тұрсыз:

аудармаға қарау қажеттігі қалмаған кезде, шетел тіліндегі мәтінді аудармасыз, тікелей түсіне алады екенсіз. Екі тілде жарияланған кітап таба алмасаңыз, әйгілі бір кітапты тікелей аудармасымен бірге сатып аласыз. Аударманың тікелей болуы өте маңызды, әйтпесе аудармаға көп өзгеріс енгізілген болуы мүмкін. Аударма аса еркін болмауы да керек, яғни мағынасы түпнұсқаға жақын келуі керек. Мен өзім соңғы жылдарда бұл тәсілді жаңа бір тіл үйренген сайын қолдандым. Екі тілде ең көп оқыған кітабым танымал француз жазушы мен ұшқышы Антуан де Сент-Экзюперинің “Le Petit Prince” атты кітабы, қазақшасы: “Кішкентай Ханзада”. Бұл кітап 253 тіл немесе диалектіге аударылған. Тілді қиындығы орташа кітаптарды оқи алатындай дәрежеде меңгергенше бұл екі тілде кітап оқу тәсілін жалғастыра аласыз.

“Easy Reader” жеңіл оқу кітабы деген бір кітап сериясы бар. Бұл сериядағы кітаптар тілде ең жиі қолданылатын, кең тараған сөздермен жазылған. Соның нәтижесінде оқуға жеңіл болады. Ағылшынша үшін көп “easy reader” бар, түрікше үшін өте аз. Кейбір студенттер кішкентай балаларға арналған кітаптарды пайдаланады, бірақ бұл кітаптар менің ойымша үлкендерді қызықтырмайды.

Ғаламторда, Уикипедияда да пайдалы мәтіндер табуға болады. Шетел тілінде әсіресе сіз білетін, сізді қызықтыратын тақырыптарға байланысты мәтіндер іздеңіз. Мәтіннің мазмұны сізге таныс болса, сөздердің мағынасын контекстен болжау жеңілірек болады.

Кейбір кітаптардың аяғында тілді үйренушілер үшін қиын сөздердің аудармасын беретін бір сөз тізімі бар. Әдеттегі сөздіктен айырмашылығы мынада: бұл сөздікті кітаптардың аяғындағы тізімде тек қана сөздің мәтіндегі мағынасы беріледі. Әдеттегі сөздіктерде болса бірден көп мағына беріледі, сөздің мәтіндегі мағынасы ерекше болса әдеттегі бір сөздікте берілмеуі де мүмкін.

Үмітті ешқашан үзбеңіз

Жаңа бір тілді үйрене бастағанда мақсат жақын көрінеді, мысалы “бұл оқулықты бітіргенінен соң тілді білемін” деп ойлайсыз, бірақ оқулықты бітіргенде тағы ұзын жол барын көресіз.

Мынаны ұмытпау керек: бір тілді жүз пайызға үйрену үшін бір өмір жеткілікті емес, өйткені әр ғылымның тілде өз терминологиясы да бар, бұл терминологияларды түсіну үшін сол ғылымдардың өздерін де үйренуіңіз керек. Бұл заманда ешбір ғалым барлық ғылымды үйрене алмайды. Ең алдымен мақсатыңызды анықтауыңыз керек: “Тілде қай қызметтерді атқара алуды көздеймін?” деп өзіңізден сұраңыз. Тілде

қай тақырыптарды, қай ситуацияларды меңгеретініңізді де жақсы білуіңіз керек.

Бір тілді үйрену бір соғыста бір қаланы жайлап алуға ұқсайды. Қаланы қоршап қамайсыз, күтесіз. Ерте ме, кеш пе қала беріледі. Ешқашан бас тартпау керек. Шыдамды, сабырлы болу керек, мақсатқа жетуге табандылық керек. Өз қабілеттілігіңізге сенуіңіз керек. Мынаны да естен шығармаңыз: бір елдің тілі сізге қиын тиуі мүмкін, бірақ сол елдің балалары да сол тілді кішкен кезінен үйрене алады.

Мүмкіндігінше көп шетел тілін үйреніңіздер. Шетел тілдері адамдар арасында көпірлер құрады. Шетел тілдерін үйреніп сөйлеу арқылы дүние жүзіне бейбітшіліктің орналасуына маңызды мөлшерде үлесімізді қоса аламыз деген сенімдемін.

Йохан Вандевалле - Гент Университетінің докторы, Бельгия.
e-mail: j.vandewalle@ugent.be

Йохан Вандевалле - доктор университета Гент, Бельгия. e-mail:
j.vandewalle@ugent.be

Johan Vandewalle - Prof.Dr University of Ghent, Belgium. e-mail:
j.vandewalle@ugent.be

УДК 616.89:615

**А.К.СЫЗДЫКОВА, Г.У.ЖАНАЙДАРОВА,
С.Т.ЖАНБЫРБАЕВА, А.К.МАМЫРБЕКОВА**

ЛЕЧЕНИЕ АЛКОГОЛЬНОЙ ДЕПРЕССИИ (ОБЗОР)

В работе проделан обзор медицинских препаратов, которые обеспечивают антидепрессивный эффект у больных алкоголизмом. Установлено, что терапия антидепрессантами различной структуры (циталопрам, ремерон, флувоксамин, паксил, пиразидол, азафен, фенотропил, мелаксен, тразодон) применяется при хронической алкогольной болезни. Исследованные в работе селективные ингибиторы обратного захвата серотонина снижают влечение к алкоголю. Показано, что с помощью антидепрессантов можно не только воздействовать на депрессивные расстройства, но и купировать патологическое влечение к алкоголю. Антидепрессанты различных групп воздействуют на разные нейромедиаторные системы, приводя в конечном итоге к одному результату - нормализации катехоламинового обмена.

Ключевые слова: алкогольная депрессия, антидепрессанты, алкогольная зависимость, противоалкогольные средства.

**А.К.Сыздыкова, Г.У.Жанайдарова,
С.Т.Жанбырбаева, А.К.Мамырбекова
Алкогольді депрессияны емдеу (шолу)**

Мақалада алкогольмен ауыратын ауруларда антидепрессивті әсер көрсететін медициналық препараттарға шолу жасалған. Әртүрлі құрылымдағы антидепрессанттардың (циталопрам, ремерон, флувоксамин, паксил, пиразидол, азафен, фенотропил, мелаксен, тразодон) терапиясы созылмалы алкогольді ауру кезінде қолданылатындығы анықталған. Антидепрессанттар тек қана депрессивті бұзылыстарға әсер етпей, сонымен қатар алкогольге патологиялық бейімділігін тежеуіне де көмектеседі. Әртүрлі топтардың антидепрессанттары нейромедиаторлы жүйелерге әсер етеді, нәтижесінде катехоламинді алмасуды қалыптастырады.

Кілт сөздері: алкогольді депрессия, антидепрессанттар, ішімдікке құмарлық (тәуелділік), алкогольге қарсы препараттар.

**A.Syzdykova, G.Zhanaydarova, S.Zhanbyrbaeva,
A.Mamyrbekova**

Treatment of alcoholic depression (review)

In work the review of medical supplies which provide antidepressive effect at alcoholics is done. It is established that therapy by antidepressants of various structure (tsitalopram, remeron, fluvocsamин, paksil, pyrazidolum, azaphenum, fenotropil, melaksen, trazodonum) is applied at a chronic alcoholic disease. The studied inhibitors of the inverse capture of a serotonin, selection in work, reduce an inclination to alcohol. It is shown that by means of antidepressants it is possible not only to influence depressive frustration, but also to stop a pathological inclination to alcohol. Antidepressants of various groups influence different neuromediator systems, resulting finally in one result - a normalization of catecholamine exchange.

Keywords: alcoholic depression, antidepressants, alcohol addiction, antialcoholic drugs.

Anahtar kelimeleri: alkollü depresyon, antidepresanlar, alkol bağımlılığı, anti-alkol madde.

Вопросам депрессии при алкогольной зависимости посвящены многочисленные исследования [1-5]. Депрессия встречается у 25-40% пациентов с алкогольной зависимостью [6]. При изучении распространенности и факторов риска алкогольной зависимости у 293 сельских жителей Удмуртии установлено, что распространенность алкогольной зависимости составила 29,7%. Коррелирующими факторами были мужской пол (55,9%), возраст 40-49 лет, низкий уровень образования и социальный статус безработного. У 29% лиц с алкогольной зависимостью была выявлена коморбидная депрессия. Группа исследуемых была составлена методом систематической случайной выборки [7]. Психические расстройства представляют собой одну из самых серьезных проблем медицины в учреждениях пенитенциарной системы во всем мире. По крайней мере, у половины заключенных в мире наблюдаются расстройства личности. Один

миллион страдает тяжелыми психическими расстройствами (психоз, депрессия) [8]. Тяжелое течение алкогольной болезни, высокий уровень тревоги и депрессии (по шкале HADS) являются факторами риска развития посттравматического стрессового расстройства [9].

Изучены особенности развития и клинических проявлений посттравматического стрессового расстройства у 70 мужчин с алкогольной зависимостью. Установлено, что больные посттравматическим стрессовым расстройством имеют статистически значимо более высокий уровень тревоги и депрессии, чем больные первичным алкоголизмом. В основе развития посттравматического стрессового расстройства лежат такие факторы, как потеря близкого человека, участие в военных действиях, насилие, переселение [10,11].

Доказана генетическая основа развития депрессии, алкогольной зависимости в условиях влияния эпигенетических воздействий [12]. Установлена взаимосвязь тревоги и депрессии с алкогольными проблемами в подростковом и молодом возрасте [13]. Распространенность депрессии среди студенческой молодежи взаимосвязана с такими традиционными факторами риска хронических неинфекционных заболеваний, как курение, употребление алкоголя, гиподинамия, нерациональное питание, индекс массы тела, абдоминальное ожирение, артериальная гипертензия. Частота встречаемости синдрома депрессии была достоверно выше среди студентов с низким средним баллом успеваемости [14]. Депрессия и алкогольная зависимость являются причинами суицидального поведения [15-20]. Наблюдаемые при алкоголизме депрессивные расстройства неоднородны по своему происхождению и внутренней структуре. Они часто развиваются в состоянии алкогольного абстинентного синдрома и на всех этапах ремиссии.

Нейробиологической основой большинства патологических синдромов при важнейших психических и неврологических расстройствах является дисбаланс процессов дезадаптации и естественных механизмов адаптации ЦНС к повреждающим воздействиям. Общей нейробиологической составляющей тревожных состояний, алкогольного абстинентного синдрома, острого периода инсульта является дефицит эндогенных стресс-лимитирующих систем (прежде всего ГАМК-ергической системы). Хроническая дисрегуляция процессов нейрональной пластичности играет важную роль при

нейродегенеративных заболеваниях, сосудистых деменциях, аддикциях. Депрессии в своем патогенезе объединяют оба вида регуляторных нарушений. Общность звеньев патогенеза указанных состояний определяет перспективность поиска новых средств для их фармакологической коррекции среди веществ, способных регулировать как состояние стресс-лимитирующих систем, так и нейрональной пластичности. Благодаря стресс-лимитирующим и нейромодулирующим функциям в ЦНС ГАМК-ергическая система остается важнейшей «точкой приложения» для фармакологического воздействия и поиска новых нейро- и психотропных препаратов. Перспективной «мишенью» фармакологической коррекции при тревожных расстройствах и депрессиях представляется кортиколиберин, а при нейродегенеративных заболеваниях - система нейротрофинов [21].

Имеются доказательства нейрофизиологических и нейрохимических взаимосвязей между алкогольной зависимостью и депрессией, прежде всего через дофаминергическую нейромедиаторную систему. Нарушения дофаминергической нейромедиаторной системы нейромедиации, важнейшей части «системы подкрепления», обусловленные генетически, играют важную роль в развитии как алкогольной зависимости, так и депрессии. Можно предполагать, что дофаминергическая нейромедиаторная система является своеобразным нейрохимическим «перекрестом» между алкогольной зависимостью и депрессией, который может играть важнейшую роль в случае коморбидности двух заболеваний. Наибольший интерес в случае коморбидности двух заболеваний представляет изучение дофаминовых рецепторов 2 и 4 типа, а также трансмембранного транспортера дофаминергической нейромедиаторной системы. Выявление нейрохимических особенностей формирования и течения коморбидной патологии, важную роль в которых играет дофаминергическая нейромедиаторная система, необходимо для изучения этиопатогенеза сочетания алкогольной зависимости и депрессии. Это предоставит новые возможности для профилактики, ранней диагностики и разработки персонализированных терапевтических подходов [22,23].

Отмечено, что ингибиторы обратного захвата серотонина могут применяться в наркологии не только как антидепрессанты, но и как средства, уменьшающие проявление патологического влечения в

алкоголю. 20-ти больным с алкогольной зависимостью после выхода из острого абстинентного состояния в течение одного месяца назначался Паксил. Больные исследованы клинически с применением ряда шкал, оценивающих проявления депрессии и тревоги. Оценивалось вегетостабилизирующее действие препарата. Оказалось, что препарат быстро улучшает состояние пациентов в постабстинентном периоде, проявляя тимолептическое, анксиолитическое, вегетостабилизирующее и мягкое энергизирующее действие [24]. К группе селективных ингибиторов обратного захвата серотонина (СИОЗС) относится циталопрам. Он является представителем группы антидепрессантов со сбалансированным механизмом действия, т.е. его седативный и стимулирующий эффекты практически уравнивают друг друга. У циталопрама не обнаружено холинолитических и кардиотоксических побочных эффектов, что расширяет спектр его применения. Препарат отличается малым потенциалом взаимодействия с другими лекарственными средствами. Циталопрам оказался эффективным препаратом при терапии депрессивных проявлений в структуре алкогольного абстинентного синдрома [25-28].

Хороший эффект оказывает ремерон (миртазапин). Терапевтическое действие препарата отмечается уже в первые дни лечения. При этом клинически терапия с помощью этого препарата у больных с алкогольной зависимостью оказывает выраженное подавляющее влияние на патологическое влечение к алкоголю, а также антидепрессивное, анксиолитическое, гипнотическое и вегетостабилизирующее действие. Результаты клинико-биохимического изучения воздействия антидепрессанта ремерон на патологическое влечение к алкоголю и аффективные расстройства, связанные с алкогольной зависимостью, выявили его высокую клиническую эффективность и стимулирующее влияние на моноаминоергические нейромедиаторные системы (серотониновую, норадреналиновую, дофаминовую), специфические нарушения функций которых являются биологическим базисом депрессивных расстройств и патогенеза алкогольной зависимости. Полученные результаты позволяют рекомендовать включение ремерона, как достаточно эффективного и безопасного препарата, в комплексные терапевтические программы лечения больных алкоголизмом [29,30].

В течение 3 нед препаратом мелатонина - мелаксеном лечили 45 пациентов, страдающих алкогольной зависимостью с нарушениями сна и нерезко выраженными аффективными расстройствами, не употреблявших алкоголь не менее 14 дней. Мелаксен отчетливо улучшал такие показатели, как время засыпания, качество и продолжительность сна, происходило улучшение дыхания во сне. Препарат значительно уменьшал дневную сонливость и нормализовывал аффективный фон, несколько в большей степени воздействуя на тревогу, чем на депрессивные расстройства. Доза препарата колебалась от 3 до 6 мг в сутки в зависимости от реакции на минимальную дозу [30].

Тразодон - это антагонист серотонина (5-гидрокситриптофан) и антидепрессант, который ингибирует обратный захват серотонина синапсосомами головного мозга и считается полифункциональным психофармацевтическим средством вследствие уникальных возможностей его рецепторов. Тразодон чаще всего показан при лечении депрессий. Документально подтверждена его эффективность при лечении депрессивных состояний у людей пожилого возраста. Этот препарат также широко применяется в качестве заменителя бензодиазепинов или снотворных средств, подобных бензодиазепинам, благодаря его анксиолитическому и снотворному эффекту, наблюдаемому у пациентов, страдающих депрессией. Тразодон — достаточно безопасный препарат по сравнению с другими, в том числе самыми современными антидепрессантами. Следует также отметить его способность поддерживать либидо и не вызывать прибавку в весе у пациентов [31].

Проведено изучение эффективности и безопасности фенотропила в дозе 300 мг/сут. в комплексной терапии алкогольной зависимости в отношении симптомов депрессии, тревоги, а также астенической симптоматики при приеме в течение 4 недель. Установлено, что применение фенотропила способствует скорейшему достижению стабилизации в эмоциональной сфере и редукции астенической симптоматики [33].

На основе многофакторного исследования клинических особенностей депрессивных состояний у 106 больных алкогольной зависимостью, анализа данных мировой литературы по данной проблеме, обоснован и внедрен немедикаментозный метод лечения алкогольной депрессии - квантовая аутогемотерапия.

С помощью специально разработанной Карты компьютерного мониторинга депрессивных состояний, а также психологического тестирования (шкала Гамильтона, методика САН, тест Спилбергера – Ханина) и методов электрофизиологического исследования (метод внутриклеточного микроэлектрофореза, ЭЭГ, РЭГ) доказан выраженный антидепрессивный эффект предложенного метода, превосходящий в скорости купирования и не уступающий по итоговой результативности традиционно используемый в наркологии фармакологический антидепрессант amitriptilin [35].

Таким образом, в настоящее время имеется обширный ассортимент медицинских препаратов, которые обеспечивают антидепрессивный эффект у больных алкоголизмом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Напреенко Н.Ю. Сравнительная характеристика депрессий при алкогольной зависимости и цереброорганических расстройствах // Український вісник психоневрології.-2015, № 2(83).- Т. 23.- С. 79-82.

2. Неделько Н.Ф. Некоторые психологические и психопатологические аспекты психического состояния здоровья С.А. Есенина в молодом возрасте, которые привели его к неотвратимой трагедии // Сибирский медицинский журнал (Иркутск).- 2011, №3.- Т. 102.- С.128-139.

3. Яцина А.Т. Гендерные аспекты формирования депрессивных расстройств у мужчин // Український вісник психоневрології.- 2014, № 4(81).- Т. 22.- С.126-129.

4. Femandes L.M.P., Bezerra F.R., Monteiro M.C. Thiamine deficiency, oxidative metabolic pathways and ethanol-induced neurotoxicity: how poor nutrition contributes to the alcoholic syndrome, as Marchiafava-Bignami disease // European Journal of Clinical Nutrition. – 2017.-V.71.- №5. – P. 580-586.

5. McAndrew Amy, Lawn Will, Stevens Tobias A proof-of-concept investigation into ketamine as a pharmacological treatment for alcohol dependence: study protocol for a randomised controlled trial // Trials.- 2017.-V.18.- №159. – P. 580-586.

6. Алкогольная зависимость и депрессия: дофаминовая нейромедиация как ключ к изучению коморбидности / Николишина

А.Е., Гофман А.Г., Кибитов А.О. // Наркология.- 2016 .- №8, Т.15.- С. 80-87.

7. Пакриев С.Г. Злоупотребление алкоголем - каузальный фактор риска депрессий у жителей села // Сибирский вестник психиатрии и наркологии.- 2012, № 1.- С. 83-85.

8. Варганян Ф.Е., Шаховский К.П. Психическое здоровье женщин в учреждениях пенитенциарной системы // Психическое здоровье.- 2010, №1(44).- Т. 8.- С. 66-71.

9. Травматический опыт и факторы риска развития посттравматического стрессового расстройства у мужчин, страдающих алкоголизмом / Масагутов Р.М., Шагалева Э.С., Коротнева Е.В. и соавт. // Наркология.- 2008, № 3.-Т. 7.- С. 57-61.

10. Клинические особенности посттравматического стрессового расстройства у больных с алкогольной зависимостью / Цыганков Б.Д., Яковлева П.А., Конищев А.С. // Вестник неврологии, психиатрии и нейрохирургии.- 2011, №4.- С. 65-69.

11. Manchery Linda, Yarmush Devorah E., Luehring-Jones Peter Attentional bias to alcohol stimuli predicts elevated cue-induced craving in young adult social drinkers // Addictive behaviors.- 2017. - V.70. – P. 14-17.

12. Современное представление об эпигенетических механизмах формирования наркозависимости и психических расстройств эмоциональной сферы / Колмакова Т.С., Григорян Н.А. // Фундаментальные исследования.- 2012, №10.- С.380-385.

13. Медицинские новости // Копытов А.В., Наконечная Е.А., Ситько Л.З., Копытов Д.А.- 2013 .- №1.- С. 26-32.

14. Распространенность тревоги и депрессии среди студенческой молодежи и ее ассоциации с основными факторами риска хронических неинфекционных заболеваний / Гаврилова Е.С., Яшин Д.А., Яшина Л.М. // Современные проблемы науки и образования. - 2015, №5.- С.185.

15. Социально-демографические, медицинские факторы и личностные особенности парасуицидентов / Васкевич Е.А., Дравица Е.В., Карпюк В.А. // Вестник смоленской государственной медицинской академии.- 2011, № 3.- С.40-42.

16. Суициды, парасуициды и алкоголь / Опенко Т.Г., Чухрова М.Г., Аврукин В.М. // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. - 2007, № 1.- С. 17-19.

17. Понизовский П.А., Гофман А.Г. Депрессия у больных с алкогольной зависимостью // Журнал неврологии и психиатрии им С.С. Корсакова.- 2015, №7.- Т. 115.- С. 146-150.

18. Сквиря И.М. Рецидивоопасные клинические состояния у лиц с алкогольной зависимостью на этапе становления терапевтической ремиссии // Проблемы здоровья и экологии.- 2009, № 1(19).- С. 69-73.

19. Сквиря И.М. Влияние рецидивоопасных клинических ситуаций ремиссионного периода на структуру интегративной тревожности у лиц с алкогольной зависимостью // Проблемы здоровья и экологии.- 2010, № 1 (23).- С. 70-73.

20. Факторы суицидогенеза у пациентов с ассоциированными формами алкоголизма / Бохан Н.А., Кривулин Е.Н., Бочкарева И.Ю. и соавт. // Сибирский вестник психиатрии и наркологии.- 2014, № 2(83) .- С. 40-45.

21. Стресс-лимитирующие системы и нейрональная пластичность в патогенезе психических и неврологических расстройств / Матрюшев – Поклад А.В., Воронина Т.А. // Обзоры по клинической фармакологии и лекарственной терапии.- 2003, № 4.- Т. 2.- С.15-25.

22. Алкогольная зависимость и депрессия: дофаминовая нейромедиация как ключ к изучению коморбидности / Николишина А.Е., Гофман А.Г., Кибитов А.О. // Наркология.- 2016 .- №8, Т.15.- С. 80-87.

23. Азимова Ю.Э. Тревожно-депрессивные нарушения при алкоголизме Медицинский совет: Группа Ремедиум (Москва).- 2014, № 10.- С. 64-69.

24. Ерышев О.Ф., Джалилова З.О. Эффективность паксила при лечении аффективных расстройств у больных алкогольной зависимостью в постабстинентном периоде // Психофармакология и биологическая наркология.- 2004, № 2-3.- Т.4.- С.652-655.

25. Использование антидепрессанта циталопрам при лечении больных с алкогольной зависимостью / Агибалова Т.В., Захаров М.В., Лобачева А.С. // Психиатрия и психофармакотерапия.- 2003, №4.- Т.5.- С.156-158.

26. Яворская С.А. Применение селективных ингибиторов обратного захвата серотонина в неврологической практике // РМЖ : Доктормедиа (Москва).- 2007, №5.- Т.15.- С.429-433.

27. Бердникова Т.В., Семенченко Е.К. Оценка влияния антидепрессантов на депрессию при лечении алкогольной и

наркотической зависимости // *Здравоохранение Дальнего Востока.*- 2013, № 3(57).- С.44-47.

28. Понизовский П.А., Гофман А.Г. Депрессия у больных с алкогольной зависимостью // *Журнал неврологии и психиатрии им С.С. Корсакова.*- 2015, №7.- Т. 115.- С. 146-150.

29. Клинико-биохимическое изучение эффективности ремерона при лечении алкоголизма / Иванец Н.Н., Анохина И.П., Агибалова Т.В. и др. *Вопросы наркологии.*- 2001, № 1.-С. 20-28.

30. Открытое и несравнительное исследование эффективности и безопасности мелаксена при лечении нарушений сна у пациентов с алкогольной зависимостью в период воздержания от употребления алкоголя / Ерышев О.Ф., Анипченко А.В., Андреева Н.Э. и соавт. // *Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова.*- 2013.- № 6-2.- Т. 113.- С. 47-53.

31. Фрешска Э. Многофункциональный механизм действия тразодона и область его клинического применения // *Вестник ассоциации психиатров Украины.*- 2013, № 1.- С.14-18.

32. Результаты слепого плацебо-контролируемого клинического исследования отечественного препарата азафен (пипофезин) / Иванец Н.Н., Винникова М.А., Мохначев С.О. и соавт. // *Психиатрия и психофармакотерапия.*- 2007, № 2. -Т. 9.- С. 33-37.

33. Изучение эффективности и безопасности фенотропила в комплексной терапии алкогольной зависимости / Барыльник Ю.Б., Филиппова Н.В., Сизов С.В. // *Наркология.*- 2013, № 12(144).- С. 61-64.

34. Спектр терапевтической активности пиразидола у больных алкогольной зависимостью / Гофман А.Г., Крылов Е.Н., Варфоломеева Ю.Е. и соавт. // *Психиатрия и психофармакотерапия.* - 2006, № 1.- Т. 8.- С. 40-42.

35. Сайков Д.В. Клинико-патогенетическое обоснование и перспективы использования ультрафиолетового облучения крови в комплексном лечении депрессивных состояний алкогольного генеза // *Медицинский журнал.*- 2004, № 2(8).- С. 77-80.

REFERENCES

1. Napreenko N.Iu. Sravnitel'naia kharakteristika depressii pri alkohol'noi zavisimosti i tserebroorganicheskikh rasstroistvakh // *Ukrains'kii vistnik psikhonevrologii.*-2015, № 2(83).- Т. 23.- S. 79-82.

2. Nedel'ko N.F. Nekotorye psikhologicheskie i psikhopatologicheskie aspekty psikhicheskogo sostoianiia zdorov'ia S.A. Esenina v molodom vozraste, kotorye priveli ego k neotvratimoi tragedii // Sibirskii meditsinskii zhurnal (Irkutsk).- 2011, №3.- T. 102.- S.128-139.

3. Iatsina A.T. Gendernye aspekty formirovaniia depressivnykh rasstroistv u muzhchin // Ukrains'kii visnik psikhonevrologii.- 2014, № 4(81).- T. 22.- S.126-129.

4. Femandes L.M.P., Bezerra F.R., Monteiro M.C. Thiamine deficiency, oxidative metabolic pathways and ethanol-induced neurotoxicity: how poor nutrition contributes to the alcoholic syndrome, as Marchiafava-Bignami disease // European Journal of Clinical Nutrition. – 2017.-V.71.- №5. – P. 580-586.

5. McAndrew Amy, Lawn Will, Stevens Tobias A proof-of-concept investigation into ketamine as a pharmacological treatment for alcohol dependence: study protocol for a randomised controlled trial // Trials.- 2017.-V.18.- №159. – P. 580-586.

6. Alkogol'naia zavisimost' i depressiia: dofaminovaia neiromediatsiia kak kliuch k izucheniiu komorbidnosti / Nikolishina A.E., Gofman A.G., Kibitov A.O. // Narkologiya.- 2016 .- №8, T.15.- S. 80-87.

7. Pakriev S.G. Zloupotreblenie alkogolem - kausal'nyi faktor riska depressii u zhitelei sela // Sibirskii vestnik psikhiiatrii i narkologii.- 2012, № 1.- S. 83-85.

8. Vartanian F.E., Shakhovskii K.P. Psikhicheskoe zdorov'e zhenshchin v uchrezhdeniiakh penitentsiarnoi sistemy // Psikhicheskoe zdorov'e.-2010, №1(44).- T. 8.- S. 66-71.

9. Travmaticheskii opyt i faktory riska razvitiia posttravmaticheskogo stressovogo rasstroistva u muzhchin, stradaiushchikh alkogolizmom / Masagutov R.M., Shagaleeva E.S., Korotneva E.V. i soavt. // Narkologiya.- 2008, № 3.-T. 7.- S. 57-61.

10. Klinicheskie osobennosti posttravmaticheskogo stressovogo rasstroistva u bol'nykh s alkogol'noi zavisimost'iu / Tsygankov B.D., Iakovleva P.A., Konishchev A.S. // Vestnik nevrologii, psikhiiatrii i neirokhirurgii.- 2011, №4.- S. 65-69.

11. Manchery Linda, Yarmush Devorah E., Luehring-Jones Peter Attentional bias to alcohol stimuli predicts elevated cue-induced craving in young adult social drinkers //Addictive behaviors.- 2017. - V.70. – P. 14-17.

12. Sovremennoe predstavlenie ob epigeneticheskikh mekhanizmax formirovaniia narkozavisimosti i psikhicheskikh rasstroistv emotsional'noi

sfery / Kolmakova T.S., Grigorian N.A. // Fundamental'nye isledovaniia.- 2012, №10.- S.380-385.

13. Meditsinskie novosti // Kopytov A.V., Nakonechnaia E.A., Sit'ko L.Z., Kopytov D.A.- 2013 .- №1.- S. 26-32.

14. Rasprostranennost' trevogi i depressii sredi studencheskoi molodezhi i ee assotsiatsii s osnovnymi faktorami riska khronicheskikh neinfektsionnykh zabolevanii / Gavrilova E.S., Iashin D.A., Iashina L.M. // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia. - 2015, №5.- S.185.

15. Sotsial'no-demograficheskie, meditsinskie faktory i lichnostnye osobennosti parasuitsidentov / Vaskevich E.A., Dravitsa E.V., Karpiuk V.A. // Vestnik smolenskoï gosudarstvennoï meditsinskoi akademii.- 2011, № 3.- S.40-42.

16. Suitsidy, parasuitsidy i alkohol' / Openko T.G., Chukhrova M.G., Avrukin V.M. // Sibirskii vestnik psikhatrii i narkologii. - 2007, № 1.- S. 17-19.

17. Ponizovskii P.A., Gofman A.G. Depressiia u bol'nykh s alkohol'noi zavisimost'iu // Zhurnal nevrologii i psikhatrii im S.S. Korsakova.- 2015, №7.- T. 115.- S. 146-150.

18. Skvira I.M. Retsidivoopasnye klinicheskie sostoiianiia u lits s alkohol'noi zavisimost'iu na etape stanovleniia terapevticheskoi remissii // Problemy zdorov'ia i ekologii.- 2009, № 1(19).- S. 69-73.

19. Skvira I.M. Vliianie retsidivoopasnykh klinicheskikh situatsii remissionnogo perioda na strukturu integrativnoi trevozhnosti u lits s alkohol'noi zavisimost'iu // Problemy zdorov'ia i ekologii.- 2010, № 1 (23).- S. 70-73.

20. Faktory suitsidogeneza u patsientov s assotsiirovannymi formami alkoholizma / Bokhan N.A., Krivulin E.N., Bochkareva I.Iu. i soavt. // Sibirskii vestnik psikhatrii i narkologii.- 2014, № 2(83) .- S. 40-45.

21. Stress-limitiruiushchie sistemy i neuronal'naia plastichnost' v patogeneze psikhicheskikh i nevrologicheskikh rasstroistv / Matriushev – Poklad A.V., Voronina T.A. // Obzory po klinicheskoi farmakologii i lekarstvennoi terapii.- 2003, № 4.- T. 2.- S.15-25.

22. Alkohol'naia zavisimost' i depressiia: dofaminovaia neiromediatsiia kak kliuch k izucheniiu komorbidnosti / Nikolishina A.E., Gofman A.G., Kibitov A.O. // Narkologii.- 2016 .- №8, T.15.- S. 80-87.

23. Azimova Iu.E. Trevozhno-depressivnye narusheniia pri alkoholizme // Meditsinskii sovet: Gruppya Remedium (Moskva).- 2014, № 10.- S. 64-69.

24. Eryshev O.F., Dzhaliilova Z.O. Effektivnost' paksila pri lechenii affektivnykh rasstroistv u bol'nykh alkogol'noi zavisimost'iu v postabstinentnom periode //Psikhofarmakologiya i biologicheskaya narkologiya.- 2004, № 2-3.- T.4.- S.652-655.

25. Ispol'zovanie antidepressanta tsitalopram pri lechenii bol'nykh s alkogol'noi zavisimost'iu / Agibalova T.V., Zakharov M.V., Lobacheva A.S. // Psikhatriya i psikhofarmakoterapiya.- 2003, №4.- T.5.- S.156-158.

26. Iavorskaya S.A. Primenenie selektivnykh inhibitorov obratnogo zakhvata serotonina v nevrologicheskoi praktike // RMZh : Doktormedia (Moskva).- 2007, №5.- T.15.- S.429-433.

27. Berdnikova T.V., Semenchenko E.K. Otsenka vliianiia antidepressantov na depressiiu pri lechenii alkogol'noi i narkoticheskoi zavisimosti // Zdravookhranenie Dal'nego Vostoka.- 2013, № 3(57).- S.44-47.

28. Ponizovskii P.A., Gofman A.G. Depressiya u bol'nykh s alkogol'noi zavisimost'iu // Zhurnal nevrologii i psikhatrii im S.S. Korsakova.- 2015, №7.- T. 115.- S. 146-150.

29. Kliniko-biokhimicheskoe izuchenie effektivnosti remerona pri lechenii alkogolizma / Ivanets N.N., Anokhina I.P., Agibalova T.V. i dr. // Voprosy narkologii.- 2001, № 1.-S. 20-28.

30. Otkrytoe i nesravnitel'noe issledovanie effektivnosti i bezopasnosti melaksena pri lechenii narusheniia sna u patsientov s alkogol'noi zavisimost'iu v period vozderzhaniia ot upotrebleniia alkogolia / Eryshev O.F., Anipchenko A.V., Andreeva N.E. i soavt. // Zhurnal nevrologii i psikhatrii im. S.S. Korsakova.- 2013.- № 6-2.-T. 113.- S. 47-53.

31. Freshka E. Mnogofunktsional'nyi mekhanizm deistviia trazodona i oblast' ego klinicheskogo primeneniia // Vestnik assotsiatsii psikhiatrov Ukrainy.- 2013, № 1.- S.14-18.

32. Rezul'taty slepogo platsebo-kontroliruemogo klinicheskogo issledovaniia otechestvennogo preparata azafen (pipofezin) / Ivanets N.N., Vinnikova M.A., Mokhnachev S.O. i soavt. // Psikhatriya i psikhofarmakoterapiya.- 2007, № 2. -T. 9.- S. 33-37.

33. Izuchenie effektivnosti i bezopasnosti fenotropila v kompleksnoi terapii alkogol'noi zavisimosti / Baryl'nik Iu.B., Filippova N.V., Sizov S.V. // Narkologiya.- 2013, № 12(144).- S. 61-64.

34. Spektr terapevticheskoi aktivnosti pirazidola u bol'nykh alkogol'noi zavisimost'iu / Gofman A.G., Krylov E.N., Varfolomeeva Iu.E. i soavt. // Psikhatriya i psikhofarmakoterapiya. -2006, № 1.- T. 8.- S. 40-42.

35. Saikov D.V. Kliniko-patogeneticheskoe obosnovanie i perspektivy ispol'zovaniia ul'trafioletovogo oblucheniia krovi v kompleksnom lechenii depressivnykh sostoianii alkogol'nogo geneza // Meditsinskii zhurnal.- 2004, № 2(8).- S. 77-80.

Жанайдарова Г.У. - д.м.н., профессор. Карагандинский государственный медицинский университет, кафедра «Гистология»
e-mail: galinazhanaidarova@mail.ru.

Мамырбекова А.К. - к.х.н., доцент, университет Ахмеда Ясави. e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz.

Сыздыкова А.К. - Карагандинский государственный медицинский университет, кафедра «Психиатрии и наркологии».
e-mail: aigul_akm@mail.ru.

Жанбырбаева С.Т. - Карагандинский государственный медицинский университет, преподаватель кафедры «Психиатрии и наркологии». e-mail: dinar-1985@mail.ru.

Жанайдарова Г.У. - м.ғ.д., профессор. Караганды мемлекеттік медицина университеті, «Гистология» кафедрасы. e-mail: galinazhanaidarova@mail.ru.

Мамырбекова А.К.- х.ғ.к., доцент. Ахмет Ясави университеті. e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz.

Сыздыкова А.К. - Караганды мемлекеттік медицина университеті, «Психиатрия және наркология» кафедрасы.
e-mail: aigul_akm@mail.ru.

Жанбырбаева С.Т.- Караганды мемлекеттік медицина университеті, «Психиатрия және наркология» кафедрасының оқытушысы. e-mail: dinar-1985@mail.ru.

Syzdykova A.K. - assistant of the Department of Psychiatry and narcology, Karaganda State Medical University; aigul_akm@mail.ru.

Zhanaydarova G.U. - Professor of the Department of Histology, Doctor of Medical Sciences; Karaganda State Medical University; galinazhanaidarova@mail.ru.

Zhanbyrbaeva S.T. - assistant of the Department of Psychiatry and narcology, Karaganda State Medical University; dinar-1985@mail.ru.

Mamyrbekova A.K. - PhD, associate professor, Department of laboratory disciplines, Khozha Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, E-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

УДК 616.085

Д.Н.АЙДАРБЕКОВА, Ж.Н.ШАЛХАРОВА

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ МЕТАБОЛИЧЕСКОГО СИНДРОМА

В последнее время увеличилось количество научных публикаций о проблеме метаболического синдрома, что безусловно связано с ранней инвалидизацией, повышенным риском развития сердечно-сосудистых осложнений. Результаты исследования в European Heart Journal показали, что ежегодно от сердечно-сосудистых заболеваний умирают около 15,6 млн. людей и это составляет 29,6% от общей смертности в мире.

Эпидемиология метаболического синдрома с использованием критериев в настоящее время изучена хорошо, достаточно накоплено данных по распространенности, как синдрома, так и отдельных его составляющих в самых различных регионах планеты. Но при этом лишь немногие исследования учитывают такие факторы как национальные особенности, этнические характеристики, демографические показатели (возраст, пол), особенности образа жизни, рода занятий и питания в различных регионах, что по нашему мнению необходимо при планировании научных исследований по определению распространенности данного синдрома.

Ключевые слова: метаболический синдром, сердечно-сосудистые заболевания, гипертония, курение, ожирение, заболеваемость, ишемический инсульт, образ жизни.

Д.Н.Айдарбекова, Ж.Н.Шалхарова

Метаболизмдік синдромның таралуы

Соңғы жылдары метаболизмдік синдром мәселесі бойынша ғылыми жарияланымдардың саны өсті, бұл сөзсіз ерте мүгедектікпен байланысты, жүрек-қантамырлық асқынулардың даму қаупін арттырады. Еуропалық Heart Journal зерттеуінің нәтижелері бойынша, жыл сайын жүрек-қан тамырлары ауруларынан 15,6 миллион адам көз жұмады, бұл әлемдегі жалпы өлімнің 29,6 пайызын құрайды.

Метаболикалық синдромның эпидемиологиясы критерийлерді

қолдана отырып, жақсы зерттелген, ғаламшардың әртүрлі аймақтарында синдромның және оның жеке компоненттерінің таралу деректері жинақталған. Дегенмен, біздің ойымызша, осы синдромның таралуын анықтау үшін зерттеулерді жоспарлау кезінде қажет болатын ұлттық ерекшеліктер, этникалық сипаттамалар, демографиялық көрсеткіштер (жас, жыныс), өмір салты, жұмыс және тамақтану сияқты факторларды ескеру керек.

Кілт сөздері: метаболизмдік синдром, жүрек-тамыр аурулары, гипертония, темекі шегу, семіздік, аурушандық, ишемиялық инсульт, өмір салты.

D.Aidarbekova, Zh.Shalkharova
Prevalence of metabolic syndrome

Nowadays there are lots of scientific publications about the problem of metabolic syndrome that is connected with early disability, cardiovascular complications. The results of European Heart Journal study showed that about 15,6 million people die from cardiovascular diseases per year, which is 29,6% of the world's total mortality.

The epidemiology of metabolic syndrome with use of criteria has been studied well, the prevalence data of both the syndrome and its individual components in the most diverse regions of the planet have been accumulated. However, only a few studies take into account factors such as national characteristics, ethnic characteristics, demographic indicators (age, sex), lifestyle, occupation and nutrition in different regions, which in our opinion is necessary in planning research to determine the prevalence of this syndrome.

Keywords: metabolic syndrome, cardiovascular diseases, hypertension, smoking, obesity, morbidity, ischemic stroke, lifestyle.

Anahtar kelimeler: metabolik sendromu, kardiyovasküler hastalığı, hipertansiyon, sigara içmek, şişmanlık, hastalık, İskemik inmesi, yaşam biçimi.

Актуальность. В последнее время увеличилось количество научных публикаций о проблеме метаболического синдрома, что безусловно связано с ранней инвалидизацией, повышенным риском развития сердечно-сосудистых осложнений [1]. Результаты исследования в European Heart Journal показали, что ежегодно от сердечно-сосудистых заболеваний умирают около 15,6 млн. людей и

это составляет 29,6% от общей смертности в мире. При этом результаты исследования проведенные в центре The Kuopio Ischaemic Disease Risk Factor Study показали увеличение смертности от сердечно-сосудистых (ССЗ) заболеваний, связанных именно с метаболическим синдромом (МС) [2].

В Казахстане зарегистрированы около 2 млн. больных, страдающих ССЗ, что составляет 12% трудоспособного населения [3]. Смертность от ССЗ составляет 54% от общей смертности. Широко распространены такие факторы риска как гипертония, курение, ожирение и употребление алкоголя [4].

Для достижения высокого уровня здоровья, продолжительности и качества жизни народа Главой государства предприняты ряд стратегических программ, такие как «Казахстан-2050», «Саламатты Қазақстан». С 2016 года на территории нашей страны реализуется государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы. Согласно анализу текущей ситуации данной программы, ССЗ являются ведущей причиной заболеваемости и смертности, от которых ежегодно умирают около 35 тысяч человек [5].

Частота распространенности метаболического синдрома увеличивается с каждым годом, и по данным экспертов Всемирной Организации Здравоохранения к 2035 году возможно его увеличение на 50% [6]. Как показали литературные данные, в настоящее время распространенность метаболического синдрома исследована во всех странах. При этом с возрастом отмечается значительное увеличение распространенности данного синдрома. Так в Мексике частота встречаемости метаболического синдрома у лиц в возрасте старше 50 лет достигает 24,8-31,4%, в Испании - 40%, в США - 50-60% [7]. Результаты исследования проводимые в Великобритании в течение 5 лет показали наличие метаболического синдрома у 47% и 35% мужчин и женщин соответственно [8].

Так, исследования длившиеся 20 лет во Франции показали повышение риска внезапной смерти на 68% среди мужчин с ишемической болезнью сердца, а наличие абдоминального ожирения только усугубляло риск. При этом распространенность метаболического синдрома составила 14,4% по критериям АТР и 17,8% по критериям IDF 2005 [9].

Результаты Фрамингемского исследования 3374 человек

показали увеличение распространенности МС у лиц старше 50 лет до 50-60%, тогда как в целом по популяции составляет 24% [10]. По половому различию частота встречаемости МС превалирует у мужчин.

В Тайване распространенность МС составила 26,6% среди мужчин и 24% среди женщин. При этом как показали наблюдения, наличие МС сопровождалось повышением риска ишемического инсульта в 4,3 раза [11].

В Канаде были обследованы 4 этнических группы, в каждой из групп распространенность метаболического синдрома была различна. Так, среди индейцев распространенность МС составила 41,6%, 25,9% среди выходцев Южной Азии, и 22% среди Европейцев, в сравнении с 11% среди выходцев из Китая ($P=0.0001$) [12].

Крупное исследование, проведенное среди населения США и Германии с применением критериев АТР III и IDF показали следующие результаты: по АТР III распространенность МС была выше в США чем в Германии как среди женщин (37% против 18%) так и среди мужчин (30% против 25%); по IDF распространенность МС оказалась выше в Германии на 25% [13].

Одно из крупномасштабных исследований было проведено в рамках DECODE [14,15], где были опубликованы данные по объединенному анализу эпидемиологии МС в 8 центрах Европы (Франция, Англия (2 центра), Испания, Дания, Нидерланды, Швеция, Италия) с применением критериев Всемирной организации здравоохранения и Европейской рабочей группой по инсулинорезистентности. Всего было проанализировано 8200 мужчин и 9363 женщин [16]. Как показали результаты, независимо от используемого критерия, распространенность МС нарастала с возрастом. У больных без сахарного диабета частота синдрома колебалась от 7% до 36% среди мужчин 40-55 лет, у женщин того же возраста от 5% до 22%.

В Польше [17] МС был диагностирован у 26,6%, в Хорватии у женщин МС отмечен чаще, чем у мужчин (39% против 28%; $P<0.001$) [18].

В Литве было обследовано 1115 человек от 45 до 96 лет (562 мужчины 553 женщины) с оценкой МС по критериям ВОЗ, АТР III и IDF [19]. МС выявлен у 34,4% по ВОЗ (без значимых половых различий), 30,1% по АТР III и у 42,5% (31,1% мужчин и 54,1% женщин, $p < 0.001$) по IDF критериям.

Исследования проведенные в Турции (Turkish Adult Risk Factor Study) выявили большую распространенность МС (27% мужчин и 38,6% женщин) [20].

Аналогичное исследование проводилось в Таиланде в 2006 году, согласно которому распространенность МС составила 29,3%. При этом эта популяция характеризовалась крайне высокой распространенностью сниженного уровня ЛПВП (57%) [21].

Среди работ по изучению распространенности МС в России данные Российского эндокринологического научного центра обнаружили среди 855 пациентов с ожирением у 72% было абдоминальное ожирение, у 40% артериальная гипертензия, у 30% дислипидемия и у 12% нарушенная толерантность к глюкозе. Распространенность МС составила 46% согласно критериям АТР III (43% пациентов в возрасте <45 лет и 48% пациентов в возрасте 45 лет) и 36% согласно критериям Международной федерации диабета (Дедов И.И., 2007). По данным отдела метаболических нарушений Национальный медицинский исследовательский центр профилактической медицины среди пациентов с высоким сердечно-сосудистым риском 45% имеют МС, что свидетельствует об актуальности этой проблемы в реальной клинической практике (Оганов Р.Г., 2006). В работе М.Мамедова показали, что 20,6% лиц в возрасте 30-69 лет имеют метаболический синдром, при этом с возрастом число больных увеличивается (22).

Специалистами ГУ «Научно-исследовательский институт терапии СО РАМН» в 2006 г. в Новосибирске было проведено одно из первых крупномасштабных популяционных исследований с использованием критериев NCEP АТР III (2001 г.) и IDF (2005 г.), где было выявлено, что у лиц в возрасте 45-69 лет признаки МС были обнаружены в 26% случаев, с увеличением возраста число заболевших нарастало. Распространенность МС среди женщин оказалась выше, чем в мужской популяции [23].

Высокая заболеваемость (44,6%) выявлена и среди этнических кыргызов, у которых она выше, чем среди американцев, корейцев, китайцев, японцев и монголов. По заболеваемости МС Кыргызстан опережают лишь Индия и Иран [24]. Высокая встречаемость МС и его компонентов в группе этнических кыргызов коррелирует с высоким уровнем ССЗ в республике.

Проблема метаболического синдрома актуальна и в Казахстане.

Результаты исследования Ж.С.Шалхаровой показали, что распространенность МС по данным метаболического синдрома в Южном Казахстане варьирует в зависимости от этнической принадлежности и встречается по критериям диагностики IDF (2005) у 30% популяции казахской национальности и 38% популяции узбекской национальности.

Таким образом, эпидемиология метаболического синдрома с использованием критериев в настоящее время изучена хорошо, достаточно накоплено данных по распространенности, как синдрома, так и отдельных его составляющих в самых различных регионах планеты. Но при этом лишь немногие исследования учитывают такие факторы как национальные особенности, этнические характеристики, демографические показатели (возраст, пол), особенности образа жизни, рода занятий и питания в различных регионах, что по нашему мнению необходимо при планировании научных исследований по определению распространенности данного синдрома.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов М.Н., Чепурина Н.А. Суммарный сердечно-сосудистый риск: от теории до практики. М.: Д-р Редди'с; 2008.
2. Jussi Kauhanen. **Reference Work Entry** Encyclopedia of Behavioral Medicine pp 1143-1144 Kuopio Ischemic Heart Disease Risk Factor Study.
3. Абсеитова С.Р. Современное состояние проблемы сердечно-сосудистых заболеваний в Южно – Казахстанской области. 2008г. www.cardio.center.kz.
4. Всемирный атлас профилактики сердечнососудистых заболеваний и борьбы с ними (ВОЗ, 2013 г.).
5. Турдалиева Б.С., Байсугурова В.Ю., Мейрманова М, Аимбетова Г.Е., Жүзенов А. Казахский Национальный Медицинский Университет им. С.Д.Асфендиярова // «Анализ заболеваемости и смертности от основных хронических неинфекционных заболеваний населения Республики Казахстан».
6. World Health Statistics 2016: Monitoring health for the SDGs
7. Lakka H.M., Laaksonen D.M., Lakka T.A., Niskanen L.K., Kumpusalo E., Tuomilehto J., Salonen J.T. The metabolic syndrome and total and cardiovascular disease mortality in middle-aged men. *Journal of American Medical Association* 2002 Dec 4;288(21):2709-16.

8. *Villegas R., Perry I., Don Creagh, Hinchion R., Halloran O.* Prevalence of the metabolic syndrome in middle-aged men and women. *Diabetes Care* 2003;26:3198-3199.

9. *Empana J.P., Jouver X.* Metabolic syndrome and risk of sudden cardiac death in asymptomatic subjects. *Mets Insights* 2006;9:11-15.

10. *Meigs J.B., Wilson P.W., Nathan D.M., et al.* Prevalence and characteristics of the metabolic syndrome in the San Antonio Heart and Framingham Offspring Studies. // *Diabetes*.- 2003.- V. 52, №8.- P. 2160-2167

11. *Chen H.J., Bai C.H., Yen W.T. et al.* Influence of metabolic syndrome and general obesity on the risk of ischemic stroke. *Stroke* 2006; 37:1060-1064

12. *Anand S.S., Yi Q., Gerstein H., et al,* for the Study of Health Assessment and Risk in Ethnic Groups: Study of Health Assessment and Risk Evaluation in Aboriginal Peoples Investigators. Relationship of metabolic syndrome and fibrinolytic dysfunction to cardiovascular disease. *Circulation* 2003; 108:420-425

13. *Assmann G., Guerra R., Fox G., Cullen P., Schulte H., Willett D., Grundy S.M.* Harmonizing the definition of the metabolic syndrome: comparison of the criteria of the Adult Treatment Panel III and the International Diabetes Federation in United States American and European populations. *Am J Cardiol.* 2007;99:541-548.

14. *Qiao Q.* Comparison of different definitions of the metabolic syndrome in relation to cardiovascular mortality in European men and women. The DECODE Study Group; *Diabetologia* 2006;49:2837-2846.

15. *Hu G., Qiao Q., Tuomilehto J., et al,* for the DECODE Study Group. Prevalence of the metabolic syndrome and its relation to all-cause mortality in nondiabetic European men and women. *Arch Intern Med* 2004;164:1066-76.

16. *Balkau B., Charles M.A., Drivsholm T., et al.* European Group For The Study Of Insulin Resistance (EGIR). Frequency of the WHO metabolic syndrome in European cohorts, and an alternative definition of an insulin resistance syndrome. *Diabetes Metab.* 2002;28:364-76.

17. *Drygas W., Jegier A., Bednarek-Gejo A., Kwasniewska M., Dziankowska-Zaborszczyk E., Kostka T.* Physical activity volume as a key factor influencing obesity and metabolic syndrome prevalence in middle-aged men. Long-term prospective study] *Przegl Lek.* 2005;62 Suppl 3:8-13.

18. *Kolcic I., Vorko-Jovic A., Salzer B., Smoljanovic M., Kern J., Vuletic S.* Metabolic syndrome in a metapopulation of Croatian island isolates: *Croat Med J.* 2006;47:585-592
19. *Butnoriene J., Norkus A., Bunevicius R., Lasas L.* Evaluation of diagnostic criteria for metabolic syndrome to identify insulin resistance] *Medicina (Kaunas).* 2006;42:455-463.
20. *Onat A., Ceyhan K., Basar O., Erer B., Toprak S., Sansoy V.* Metabolic syndrome: major impact on coronary risk in a population with low cholesterol levels-a prospective and cross-sectional evaluation. *Atherosclerosis.* 2002;165:285-292.
21. *Sy R.G.* Metabolic syndrome in Asia: time for action. *MesS Insights* 2006; 9:4-7.
22. *Мамедов М.Н.* Новости медицины и фармации 10(214) 2007
23. *Симонова Г.И.* Распространенность метаболического синдрома и его компонентов в Сибири. Конференция "Актуальные вопросы диагностики и лечения метаболического синдрома": Материалы. М 2006.
24. *Полупанов А.Г., Концевая А. В., Мамасаидов ЖА., Халматов А.Н., Алтымышева А.Т., Джумагулова А.С.* Распространённость метаболического синдрома и его компонентов среди жителей Кыргызской Республики трудоспособного возраста. Казанский медицинский журнал 2016 том 97 №4.

REFERENCES

1. *Mamedov M.N., Chepurina N.A.* Summarnyi serdechno-sosudisty risk: ot teorii do praktiki. M.: D-r Reddy's; 2008
2. *Jussi Kauhanen.* **Reference Work Entry** Encyclopedia of Behavioral Medicine Kuopio Ischemic Heart Disease Risk Factor Study pp 1143-1144
3. *Abseitova S.R.* Sovremennoe sostoyanie problemy serdechno-sosudistyh zabolevaniy v Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti. 2008g. www. cardio center. Kz
4. Vsemirnyi atlas profilaktiki serdechno-sosudistyh zabolevaniy I bor'by s nimi (VOZ, 2013g.)
5. *Turdaliev B.S., Daisugurova V.Yu., Meirmanova M., Aimbetova G.E., Zhuzenov A.* Kazakhskiy Natsionalnyi Meditsinskiy Universitet im. Asfendiyarova Analiz zabolevaemosti I smertnosti ot osnovnyh

6. hronicheskikh neinfektsionnyh zabolevaniy naseleniya Respubliki Kazakhstan

7. World Health Statistics 2016: Monitoring health for the SDGs

8. *Lakka H.M., Laaksonen D.M., Lakka T.A., Niskanen L.K., Kumpusalo E., Tuomilehto J., Salonen J.T.* The metabolic syndrome and total and cardiovascular disease mortality in middle-aged men. *Journal of American Medical Association* 2002 Dec 4;288(21):2709-16.

9. *Villegas R., Perry I., Don Creagh, Hinchion R., O'Halloran.* Prevalence of the metabolic syndrome in middle-aged men and women. *Diabetes Care* 2003;26:3198-3199.

10. *Empana J.P., Jouver X.* Metabolic syndrome and risk of sudden cardiac death in asymptomatic subjects. *Mets Insights* 2006;9:11-15.

11. *Meigs J.B., Wilson P.W., Nathan D.M., et al.* Prevalence and characteristics of the metabolic syndrome in the San Antonio Heart and Framingham Offspring Studies. // *Diabetes.*- 2003.- V. 52, №8.- P. 2160-2167

12. *Chen H.J., Bai C.H., Yen W.T. et al.* Influence of metabolic syndrome and general obesity on the risk of ischemic stroke. *Stroke* 2006; 37:1060-1064

13. *Anand S.S., Yi Q., Gerstein H., et al,* for the Study of Health Assessment and Risk in Ethnic Groups: Study of Health Assessment and Risk Evaluation in Aboriginal Peoples Investigators. Relationship of metabolic syndrome and fibrinolytic dysfunction to cardiovascular disease. *Circulation* 2003; 108:420-425

14. *Assmann G., Guerra R., Fox G., Cullen P., Schulte H., Willett D., Grundy S.M.* Harmonizing the definition of the metabolic syndrome: comparison of the criteria of the Adult Treatment Panel III and the International Diabetes Federation in United States American and European populations. *Am J Cardiol.* 2007;99:541-548.

15. *Qiao Q.* The DECODE Study Group Comparison of different definitions of the metabolic syndrome in relation to cardiovascular mortality in European men and women. *Diabetologia* 2006;49:2837-2846.

16. *Hu G., Qiao Q., Tuomilehto J., et al.* Prevalence of the metabolic syndrome and its relation to all-cause mortality in nondiabetic European men and women. *Arch Intern Med* 2004;164:1066-76.

17. *Balkau B., Charles M.A., Drivsholm T., et al.* European Group For The Study Of Insulin Resistance (EGIR). Frequency of the WHO

18. metabolic syndrome in European cohorts, and an alternative definition of an insulin resistance syndrome. *Diabetes Metab.* 2002;28:364-76.

19. *Drygas W., Jegier A., Bednarek-Gejo A., Kwasniewska M., Dziankowska-Zaborszczyk E., Kostka T.* [Physical activity volume as a key factor influencing obesity and metabolic syndrome prevalence in middle-aged men. Long-term prospective study] *Przegl Lek.* 2005;62 Suppl 3:8-13.

20. *Kolcic I., Vorko-Jovic A., Salzer B., Smoljanovic M., Kern J., Vuletic S.* Metabolic syndrome in a metapopulation of Croatian island isolates.: *Croat Med J.* 2006;47:585-592

21. *Butnoriene J., Norkus A., Bunevicius R., Lasas L.* Evaluation of diagnostic criteria for metabolic syndrome to identify insulin resistance] *Medicina (Kaunas).* 2006;42:455-463.

22. *Onat A., Ceyhan K., Basar O., Erer B., Toprak S., Sansoy V.* Metabolic syndrome: major impact on coronary risk in a population with low cholesterol levels-a prospective and cross-sectional evaluation. *Atherosclerosis.* 2002;165:285-292.

23. *Sy R.G.* Metabolic syndrome in Asia: time for action. *MesS Insights* 2006; 9:4-7.

24. *Mamedov M.N.* *Novosti meditsiny i farmatsii* 10(214) 2007

25. *Simonova G.I.* *Rasprostranennost' metabolicheskogo sindroma I ego komponentov v Sibiri. Konferentsia "Aktual'nye voprosy diagnostiki I lecheniya metabolicheskogo sindroma": Materialy. M*

26. *Polupanov A.G., Kontsevaya A.V., Mamasaidov Zh.A., Halmatov A.N., Altymysheva A.T., Dzhumagulova A.S.* *Rasprostranennost' metabolicheskogo sindroma I ego komponentov sredi zhitelei Kyrgyzskoi Respubliki trudospobnogo vozrasta. Kazanskiy meditsinskiy zhurnal* 2016 tom 97 №4

Айдарбекова Д.Н. – магистрант 2-курса, университет Ахмеда Ясауи, г.Туркестан, E-mail: aydarbekova85@inbox.ru

Шалхарова Ж.Н. - д.м.н., профессор, университет Ахмеда Ясауи, г.Туркестан, E-mail: zhanatsh@mail.ru

Айдарбекова Д.Н. – 2-курс магистранты, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., E-mail: aydarbekova85@inbox.ru

Шалхарова Ж.Н. - м.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e_mail: zhanatsh@mail.ru

Aidarbekova D.N. – 2-course master student, Ahmet Yasawi University, Turkestan, E-mail: aydarbekova85@inbox.ru

Шалхарова Ж.Н. - MD, professor, Ahmet Yasawi University, Turkestan, E-mail: zhanatsh@mail.ru

УДК616.085

К.Б.КУЛАХМЕТОВА, Г.О.НУСКАБАЕВА

**РАССТРОЙСТВО ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ У БОЛЬНЫХ
С МЕТАБОЛИЧЕСКИМ СИНДРОМОМ**

В статье проведен литературный обзор по типам и расстройствам пищевого поведения у больных с метаболическим синдромом.

Ключевые слова: метаболический синдром, пищевое поведение, ожирение, сердечно-сосудистая система, избыточная масса тела, здоровье населения.

К.Б. Кулахметова, Г.О.Нускабаева

**Метаболикалық синдромы бар науқастарда тамақтанудың
бұзылуы**

Мақалада метаболикалық синдромы бар науқастарда тағамдық тәртіптің түрлері мен бұзылыстары туралы әдебиеттерге шолу жүргізілген.

Кілт сөздері: метаболикалық синдром, тамақтану мінез құлқы, семіздік, жүрек-қан тамыр жүйесі, артық салмақ, халық денсаулығы.

K.Kulakhmetova, G.Nuskabaeva

Eating disorder In patients with metabolic syndrome

In the article a literature review on the types and disorders of food behavior in patients with metabolic syndrome.

Keywords: metabolic syndrome, food behavior, obesity, cardiovascular system, overweight, public health

Anahtar kelimeler: metabolik sendrom, gıda davranışı, obezite, kardiyovasküler sistem, kilolu olma, halk sağlığı.

Результаты исследования казахстанских ученых показали, что по Республике Казахстан отмечается ежегодный рост заболеваемости и смертности от сердечно-сосудистых заболеваний [1]. Как отмечает Ж.Абылайұлы с соавт. (2009), смертность от кардиологических заболеваний в Республике Казахстан занимают высшую ступень в сравнении не только со странами СНГ и Центрально-Азиатского региона, но и с такими развитыми странами, как Великобритания и

Германия [2].

Эта неблагоприятная статистика обусловлена высокой распространенностью этиопатогенетических факторов риска метаболического синдрома (МС). Проблема МС относится к наиболее актуальным проблемам современной медицины. Как показали результаты исследователей, распространенность МС составляет 25–35% населения, а в возрасте старше 60 лет доля лиц с МС увеличивается до 42–43,5% [3,4]. Одним из составляющих компонентов МС является абдоминальное ожирение. Избыточная масса тела и ожирение являются одними из острых медико-социальных проблем современного здравоохранения. Актуальность данной проблемы заключается в том, что данной патологии подвержены все - от мала до велика, как женщины, так и мужчины и любой национальности [5].

Количество лиц, имеющих избыточную массу тела и ожирение, прогрессивно увеличивается из года в год, и к 2025 г. от ожирения будут страдать 40% мужчин и 50% женщин, так как численность людей, страдающих ожирением, прогрессивно увеличивается каждые 10 лет примерно на 10% [6]. Помимо этого, избыточный вес и ожирение являются причиной 44% случаев диабета, 23% случаев ишемической болезни сердца и 7–41% случаев некоторых видов рака [7], способствуют нарушению репродуктивной функции у женщин и мужчин [8]. Показано, что ожирение и сопутствующие ему заболевания увеличивают риск преждевременной смерти, приводят к различным нарушениям психосоциального статуса – депрессивным состояниям, социальной дезадаптации и низкой самооценке, что в итоге ухудшает качество жизни (Бубнова М.Г., 2005).

В последнее время многие исследователи начали уделять особое внимание расстройствам пищевого поведения у больных с ожирением [Е.В. Митрошина и др., 2010; Р.М. Ахмедова, Л.В. Софронова, 2013; М.Б. Жунисова и др., 2015; V. Svenssonetal., 2011]. Для изучения распространенности ожирения используют Голландский опросник, где результаты оцениваются 3 типами пищевого поведения: ограничительный, эмоциональный и экстернальный типы ПП. Ограничительное ПП отражает степень контроля над приемом пищи. Эмоциональное ПП характеризуется увеличением приема пищи на фоне эмоционального дискомфорта. При экстернальном ПП прием пищи провоцируется преимущественно внешними раздражителями.

Согласно результатам исследования, проведенное (Canterini СС, 2017) среди 116 женщин с избыточной массой тела встречалось чаще эмоциональное ПП. В работах (Kakoschke N¹, Kemps E, 2017г) проведенных среди 245 студентов в возрасте от 17 до 26 лет, была выявлена следующая закономерность, что студенты с избыточной массой тела и с эмоциональным ПП более склонны к нездоровому питанию исходя из внешнего вида пищи, что не наблюдалось у здоровых лиц. В исследовании, проведенный среди женщин-медсестер в Саудовской Аравии (Almajwal А.М., 2016) была обнаружена положительная связь между работой в ночную смену и с эмоциональным и ограничительным ПП, в то время как отрицательная связь наблюдалась с экстернальным ПП (Dutton E¹, Dovey T. M., 2016). Множественный регрессионный анализ, проведенный отдельно для женщин и мужчин, обнаружил, что ограничительное ПП было значительно связано с депрессивными симптомами среди обоих полов, тогда как эмоциональное и экстернальное ПП было значительно связано с депрессивными симптомами только у женщин (Rawana J.S., 2016г.). Для изучения влияния генетического фактора и ПП на ИМТ было проведено исследование у 1321 корейских близнецов в течение $2,4 \pm 0,9$ лет и изменением ИМТ в возрасте от 20 лет, в результате которого не было обнаружено влияния генетического фактора на ИМТ (Sung J с соавт. 2014г).

В Японии проводилось исследование обоих полов с целью выявления типов ПП в зависимости от веса. Оценка ПП по опроснику DEBQ, показала, что у женщин с избыточным весом преобладали ограничительные и экстернальные типы ПП, по сравнению с мужчинами. Ограничительное ПП отрицательно связано с нормальными значениями ИМТ у обеих полов, тогда как эмоциональное ПП отрицательно связано с высоким ИМТ только у женщин [9].

Аналогичные результаты были в работе Чухрова М.Г. с соавт. (2006), где нарушения ПП выявлены у всех женщин с избыточным весом, эмоциональное ПП было преобладающим в 35,6% случаев [10].

Результаты исследования О.И.Салмина-Хвостова показали, что расстройства ПП у пациентов эндокринологического отделения статистически значимо отличаются по полу ($p=0,0001$). При этом, экстернальный и смешанный типы ПП преобладали у мужчин (44,8 и 27,0%), у женщин этот показатель меньше (21,8 и 22,2%).

Эмоциогенный и рациональный типы ПП отличались большей частотой в группе женщин (37,7 и 8,8%) по сравнению с мужчинами. Ограничительный тип ПП (9,5%) был отмечен только среди женщин, проходивших лечение в эндокринологическом отделении. Экстернальный тип ПП преобладал у женщин старше 30 лет, а эмоциогенный - у 30-50-летних.

Результаты исследования А.В.Сидорова (2012) была выделена тенденция: чем больше период существования проблемы ожирения, тем чаще у клиентов диагностируются эмоциогенный, экстернальный стили питания, и уменьшается частота встречаемости ограничительного стиля питания.

Большой процент пациентов с МС и расстройством пищевого поведения страдают депрессивными и тревожными психическими расстройствами, что доказано в работе ученых. У 60% пациентов с ожирением более выражено экстернальное ПП и эмоциональное ПП, а также обнаружена положительная связь между повышенными уровнями тревоги, депрессии и эмоциональным ПП [Вознесенский 2007]. Аналогичные результаты были в работе другого исследователя. Как показали результаты исследования у 94% больных ожирением наблюдается нарушение пищевого поведения. Эмоционально-личностные нарушения (тревно-депрессивные, вегетативные расстройства, изменения сна) наблюдались у 95% больных ожирением. Выявлена положительная взаимосвязь между уровнем тревоги, депрессии и эмоциогенным пищевым поведением (Волкова 2011).

Эмоциональное ПП было выявлено у 33,3%, экстернальное ПП у 55,8%, ограничительное у 10,9% обследованных было выявлено в работе И.А.Рукавишникова (2006). Все пациенты с эмоциональным ПП имели признаки, свидетельствующие о физической зависимости от еды, что позволяло считать их пищевыми аддиктами (переедание) [11].

По результатам исследования Ogden С. L. с соавт. (2004), в 60% случаев у пациентов с ожирением отмечается эмоциональный тип нарушения ПП, 40% больных ожирением активных жалоб на переедание не предъявляют [12].

Cartwright М. с соавт. (2003) обнаружили, что эмоциональное ПП связано с повышенным потреблением жирной пищи и высоким ИМТ у взрослых, однако некоторые исследования выявили, что связь между эмоциональным пищевым поведением и ИМТ преобладает только у молодых.

В исследовании, проведенном в Гавайи было выявлено, что среди женщин американок и японской национальности в постменопузальном периоде, с поправкой на возраст и национальность, выявляется связь между экстернальным типом ПП и ожирением, в том числе с ИМТ, подкожно жировой клетчаткой, и высокие баллы ограничительного ПП связаны с висцеральным ожирением [13].

Несмотря на то, что данная проблема достаточно хорошо изучена среди взрослого населения, она практически мало изучена среди детей и подростков. В то время как выявление нарушения ПП в детском возрасте способствовало бы ранней профилактике и не привело к таким катастрофическим последствиям.

Так, исследователи Гирш Я.В. с соавт. (2014) провели исследование среди 214 учащихся 13-14 лет общеобразовательных школ г. Сургута и г. Омска. Как показали результаты, нарушения пищевого поведения выявляются у подростков с нормальной массой тела в 69% случаев, тогда как в группе с избыточной массой тела и ожирением в 96%. При этом, получены достоверные различия типов пищевого поведения в группах подростков с нормальной и избыточной массой тела: у подростков с избыточной массой тела/ожирением преобладает ограничительное пищевое поведение (50%), у подростков с нормальной массой тела - экстернальное поведение (58%).

В 2014 году в журнале Acta Paediatrica шведскими учеными опубликована статья, где авторы обследовали 100 детей со средним возрастом 9,7 лет. Нарушения пищевого поведения у подростков, родившихся недоношенными составили 26% против 8% у их доношенных сверстников ($p < 0,05$), при этом авторы утверждают, что неблагоприятно протекающая беременность способствуют дисметаболизму в целом и нарушениям пищевого поведения у недоношенных детей в анамнезе [12].

Р.М.Ахмедова провела анкетирование среди подростков в возрасте от 12 до 15 лет и как показали результаты у подростков, страдающих ожирением, нарушения пищевого поведения выявляются статистически значимо чаще, чем у их здоровых сверстников. Особенно часто диагностируются экстернальный и ограничительный типы пищевого поведения. В большинстве случаев имеет место сочетание нескольких типов девиантного пищевого поведения. В 2011 году, в США наблюдали 304 детей 9-10 летнего возраста и 264

подростков 17-18 лет в равной мере представляющих афроамериканские, латиноамериканские и белые этнические группы с целью выявления взаимосвязи между типами ПП и ожирением с поправкой на пол, возраст и национальность. Было выявлено, что ограничительное ПП положительно связано с ожирением, тогда как экстернальное ПП отрицательно связано с ожирением. У афроамериканской молодежи была сильная отрицательная связь между эмоциональным ПП и ожирением по сравнению с белой и латиноамериканской молодежью [14].

При определении нарушения пищевого поведения у детей в возрасте 8-18 лет с различной массой тела и ожирением характерен ограничительный тип для детей с избыточной массой тела и ожирением. Для детей с нормальной массой тела: в возрасте 8-12 лет -эмоциональный тип пищевого поведения, в возрасте 13-18 лет -внешний тип пищевого поведения (Юдицкая Т.А., 2016).

Исследования, проведенные в Голландии (Snoek Н.М. с соавт. (2007) среди детей 11-16 лет не обнаружили связи между эмоциональным ПП и ИМТ у женщин молодого возраста [15].

Таким образом, поиск литературных данных показал, что на данный момент тема очень интересна и актуальна, но в то же время некоторые аспекты малоизучены, что требует дальнейшего исследования по данной проблеме.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рысмендиев А.Ж., Аканов А.А., Мамутов Р.Ш., Абдукаримов Б.У., Мирзаев Н.Л. Эпидемиология и профилактика основных сердечно-сосудистых заболеваний среди отдельных популяций населения Казахстана и Узбекистана. - Алматы: Казахстан, 1993. – С.157.
2. Абылайулы Ж., Ошакбаев К.П., Абдикалиев Н.А. Смертность от кардиологических заболеваний в Республике Казахстан сравнении с другими странами: данные ВОЗ и официальные данные РК //Терапевтический Вестник. - 2009. - № 3(23), ч.1. – С.96.
3. Метаболический синдром: пособие для терапевтов и кардиологов /под ред. Е.И. Соколова. М.: РКИ Соверо пресс, 2005. 48с.
4. Мамедов М.Н. Возможны ли диагностика и лечение метаболического синдрома в реальной практике? // Лечащий врач. 2006. №6. С. 34-39.

5. Ожирение и избыточный вес. Информационный бюллетень №311. [Электронный ресурс] // ВОЗ центр СМИ.
6. Старостина Е.Г. Расстройства приема пищи: клинико-эпидемиологические аспекты и связь с ожирением // Врач. 2005. №2. С. 28-31.
7. Абдукаримов Б.У. Научные основы изучения эпидемиологии и профилактики основных сердечно-сосудистых заболеваний в гидрологических нообиогеоценозах: автореф. докт. мед. наук: 04.00.06.- Алматы: НИИ кардиологии и внутренних болезней, 2000.- 50с.
8. Бессен Д.Г., Кушнер Р.М. Избыточный вес и ожирение. Профилактика, диагностика, лечение. М.: БИНОМ, 2004. 240 с.
9. Chua J.L. et al. Negative mood-induced overeating in obese binge eaters: an experimental study // Int. J. Obes. 2004. Vol. 28. P. 606-610.
10. Чухрова М.Г. Нарушения пищевого поведения и психологические расстройства у женщин при избыточной массе тела / Психосоматическая медицина: Материалы 1-го Международного конгресса. СПб.: Медлай-Медиа, 2006. 244 с.
11. Рукавишников И.А. Патологические аспекты нарушения пищевого поведения (Аддикции переедания): Автореф. дис. канд. мед. наук. Новосибирск, 2006. 21 с.
12. Ogden C.L. et al. Prevalence of Overweight and Obesity in the United States, 1999-2004 // JAMA. 2006. Vol. 295, №13. P. 1549-1555.
13. Burr J., Reid M. Are eating disorders feminine addictions? // Addiction Research. 2000. Vol. 8, №3. P. 203-211.
14. Practice Guideline for the Treatment of Patients With Eating Disorders, 2nd ed. Arlington / J. Yager et al. // VA: American Psychiatric Association. 2005.
15. Dunican K.C. et al. State of the Art Review: Long – term Pharmacotherapy for Overweight and Obesity: A Review of Subutramine, Orlistat and Rimonabant // Am J. Lifestyle Med. 2007. Vol. 1, № 5. P. 367-388.

REFERENCES

1. Rysmendiev A.Zh., Akanov A.A., Mamutov R.Sh., Abdugarimov b.U., Mirzaev N.L. Epidemiologiya i profilaktika osnovnyh serdechno-sosudistyh zabolevaniy sredi ot del'nyh populyatsiy naseleniya Kazakhstana i Uzbekistana. – Almaty: “Kazakhstan”, 1993.-С.157.
2. Aylaiuly Zh., Oshakbaev K.P., Abdikaliev N.A. Smertnost' ot kardiologicheskikh zabolevaniy v Respublike Kazakhstan v sravnenii s

drugimi stranami: dannye VOZ I ofitsial'nye dannye RK //Terapevticheskiy Vestnik. – 2009.- №3(23), ч.1.-С.96.

4. Metabolicheskiy sindrom: posobie dlya terapevtov I kardiologov / pod red. E.I.Sokolova. M.: RKI Sovero press, 2005. 48 s.

5. Mamedov M.N. Vozmozhny li diagnostika I lechenie metabolicheskogo sindroma v real'noy praktike? // Lechashiy vrach. 2006. №6. S.34-39.

6. Ozhirenie I izbytochnyi ves. Informatsionnyi byulleten' №311 [Elektronnyi resurs] // VOZ tsentr SMI.

7. Starostina E.G. Rasstroystva priema pishi: kliniko-epidemiologicheskie aspekty I svyaz' s ozhireniem// Vrach. 2005. №2. S. 28-31.

8. Abdukarimov B.U. Nauchnye osnovy izucheniya epidemiologii I profilaktiki osnovnyh serdechno-sosudistykh zabolevaniy v gidrologicheskikh noobiogeotsenozah: avtoref.dok.med.nauk: 04.00.06.- Almaty NII kardiologii I vnutrennih bolezney, 2000.-50s.

9. Bessen D.G., Kushner R.M. Izbytochnyi ves I ozhirenie. Profilaktika, diagnostika, lechenie. M.: BINOM, 2004. 240 s.

10. Chua J.L. et al. Negative mood-induced overeating in obese binge eaters: an experimental study// Int. J. Obes. 2004. Vol. 28. P. 606-610.

11. Chuhrova M.G. Narusheniya pishevogo povedeniya I psihologicheskie rasstroystva u zhenshin pri izbytochnoy masse tela / Psihosomaticheskaya meditsina: Materialy 1-go Mezhdunarodnogo kongressa. SPb.: Medlay-Media, 2006. 244 s.

12. Rukavishnikov I.A. Patofiziologicheskie aspekty narusheniya pishevogo povedeniya (Addiktzii pereedaniya): Avtoref. Dis.kand.med.nauk. Novosibirsk, 2006. 21 s.

13. Ogden C.L. et al. Prevalence of Overweight and Obesity in the United States, 1999-2004 // JAMA. 2006. Vol. 295, №13. P. 1549-1555.

14. Burr J., Reid M. Are eating disorders feminine addictions? // Addiction Research. 2000. Vol. 8, №3. P. 203-211.

15. Practice Guideline for the Treatment of Patients With Eating Disorders, 2nd ed. Arlington /J.Yageretal. //VA: American Psychiatric Association. 2005.

16. Dunican K.C. et al. State of the Art Review: Long –term Pharmacotherapy for Overweight and Obesity: A Review of Subutramine, Orlistat and Rimonabant// Am J. Lifestyle Med. 2007. Vol. 1, № 5. P. 367-388.

Кулахметова К.Б. - магистрант 2-курса, г.Туркестан, e-mail: kkb_6991@mail.ru

Нускабаева Г.О. - к.м.н., и.о.доцента, университет Ахмеда Ясави, г.Туркестан, e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

Кулахметова К.Б. – 2-курс магистранты, Түркістан қ., e-mail: kkb_6991@mail.ru

Нұскабаева Г.О. - м.ғ.к., доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті, Түркістан қ., e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

Kulakhmetova K.B. - master student of 2nd year, Turkestan, e-mail: kkb_6991@mail.ru

Nuskabaeva G.O. – candidate of medical sciences, Ahmet Yasawi University, Turkestan, e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

УДК 616.085

Г.О.НҮСҚАБАЕВА, Е.Г.САРУАРОВ

ӨМІР СҮРУ САПАСЫНЫҢ БАҒАЛАНУ ДЕҢГЕЙІ

Мақалада тұрғындардың өмір сүру сапасының деңгейін анықтау туралы әдебиеттерге шолу жасалған, себебі диагностикалық әдістерді тексеру, емдеу мен профилактикалық амалдардың тиімділігін анықтау және тұрғындарға көрсетіліп жатқан медициналық көмектің тиімділігін саралауда таптырмас құрал және ең басты жасалынатын шаралардың қатарына енгізілуде.

Кілт сөздері: өмір сүру сапасы, профилактика, жүрек-қан тамыр жүйесі, депрессия (жабығу), стресс (күйзеліс) халық денсаулығы.

Г.О.Нускабаева, Е.Г.Саруаров

Определение качества жизни.

В статье проведен литературный обзор по определению качества жизни (КЖ), который на современном этапе является неотъемлемой частью комплексного анализа новых методов диагностики, лечения и профилактики, инициатив по охране здоровья населения, оценки результатов лечения, качества оказываемой помощи и др.

Ключевые слова: качество жизни, профилактика, сердечно-сосудистая система, депрессия, стресс, здоровье населения.

G.O.Nuskabaeva, E.G.Saruarov

Determining the quality of life.

Annotation to the article: in the article a literature review on the modern stage of medicine there is an intensive development of methods for determining life quality for the most common chronic diseases in connection with the recognition criteria for life quality an integral part of a comprehensive analysis of new methods of diagnosis, treatment and prevention, health initiatives of the population, assessment of treatment outcomes, quality of care and etc. all over the world

Keywords: life quality, prevention, cardiovascular system, depression, stress, public health.

Anahtar kelimeler: yaşam kalitesi, önleme, kardiyovasküler sistem, depresyon, stres, halk sağlığı.

Адамның денсаулығын сақтау мен өмір сүру ұзақтығын арттырудағы ең маңызды тетіктердің бірі, қауіп факторларының әсерінің деңгейін азайту болып табылады. Демографиялық, әлеуметтік, мінез-құлықтық, психологиялық, биологиялық сияқты қауіп факторлары және қоршаған ортаның әсері, шамадан тыс стрестік жағдайлар, бейинфекциялық аурулардан болатын мезгілден бұрын өлім көрсеткіштерінің және олардың популяциядағы кездесу жиілігінің артуына себепші, және бейинфекциялық патологияның дамуына негізгі предиктор болып саналатыны белгілі [1].

Қазақстанда профилактикалық жағдайдың деңгейі жақсартылғанмен, тұрғындардың денсаулық индексі мен орта өмір жас ұзақтығы (2006 жылы – 66,1 жас) әлемнің 81 дамыған елімен салыстырғанда төмен көрсеткішті көрсетуде. Мысалы, Жапонияда бұл көрсеткіш қазақстандық көрсеткішпен салыстырғанда 14 жылға жоғары. Қазақстандағы өлімнің тоқтаусыз өсуі 1964 жылдан бастап қаралады, сол кезде ол 5,7% көрсеткішті көрсеткен, ал 2006 жылға қарай 10,27%-ға өскен.

ТМД елдеріндегі жүрек-қан тамыр жүйесінен болатын өлім көрсеткішінің деңгейі, Батыс Еуропамен салыстырғанда әлдеқайда жоғары. Ж.Абылайұлы және т.б., (2009) берген мәліметтеріне сай, Қазақстан Республикасында кардиологиялық аурулардың өлім-жітім көрсеткіші тек ТМД мен Орталық Азия мемлекеттерінде ғана емес, сонымен қатар, Ұлыбритания және Германия сияқты дамыған елдермен салыстырғанда біршама жоғары. Жүрек-қан тамыр жүйесі аурулары және қант диабетінен болатын өлімнің жоғары көрсеткіші Ресей Федерациясында, Беларусь Республикасында, Украинада және Қазақстан Республикасында байқалынады (100 мың тұрғынға 204,8-240,6) [2,3].

Бұл көрсеткіштер әлі күнге дейін сақталынууда, себебі «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын орындауда, 2011-2015 жж. аралығында келесідей статистикалық мағлұматтар алынды: өлімнің тууына алып келетін көшбасшы негізгі туындатушы фактор жүрек қан-тамыр жүйесінен болатын аурулар (26%), жүрек-қан тамыр жүйесінен болатын біріншілік кездесетін аурушаңдықтың өсуі 15% құрады (2010 жыл – 100 мың тұрғынға 2086,7; 2014 жыл – 2394,7),

қант диабетімен (ҚД) 10,8% (2010 жыл – 100 мың тұрғынға 146,6; 2014 жыл – 164,4) (2016-2019 жж. шыққан Қазақстан Республикасының Денсаулық Сақтау ұйымының Мемлекеттік бағдарлама бойынша) [4].

Оңтүстік Қазақстандағы 100000 тұрғынға шаққанда, жүрек-қан тамыр жүйесі ауруларынан болатын өлім көрсеткішінің статистикалық ақпараты:

2010 – 229,99; 2011 – 168,58; 2012 – 137,31; 2013 – 11,45; 2014 – 103,4.

100000 тұрғынға шаққанда, ісіктер мен жаңа түзілімдерден болатын өлімнің көрсеткіштері:

2010 – 58,83; 2011 – 55,54; 2012 – 54,56; 2013 – 53,47; 2014 – 49,3.

ОҚО, Түркістан қаласы тұрғындарының өлім көрсеткішінің статистикалық ақпараттары:

Барлығы:

- 2014 – 876, 1000 тұрғынға – 3,6;

- 2015 – 907, 1000 тұрғынға – 3,6;

2015 ж. ішіндегілері:

- қан айналым жүйесінің аурулары - 317, 100 мың тұрғынға – 126,3

- жүректің ишемиялық ауруы – 129;

- қан қысымының жоғары болуымен сипатталатын аурулар - 10

- жаңа түзілімдер - 110, 100 мың тұрғынға – 43,8.

Денсаулық сақтау саласындағы амбулаторлы-поликлиникалық құрылымдардағы науқастарға психологиялық көмекті көрсету мен ұйымдастыру мәселесіндегі қиыншылықтар аса өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл ретте, жүрек аурулары мен психосоматикалық бұзылыстар және стрессогенді жағдайлардың әсері арасындағы байланысты басты назарға алуымыз қажет. Депрессивті бұзылыстардың жүрек ауруларын туындатуда депрессивті, аралас үрей-депрессивті, үрейлі, соның ішінде, үрейлі-фобикалық, үрейлі-ипохонриялық бұзылыстар мен паникалық шабуылдарды қамтиды (J.Davidson, 2015; Fava M., 1996; Ariyoo.A., Naan M., Tangenc.M. et al. 2000; Burgm.M., Abrams D., 2001).

Республика халқының денсаулығы туралы мәліметтер денсаулық сақтау министрлігі тарапынан мәлімдемелетін статистикалық көрсеткіштермен сәйкес келе бермейді.

Оның себептері жетерлік. Мысалы, аурулардың уақтылы тіркеуге (регистрацияға) алынбауы, немесе, науқастың уақтылы ем

кабылдаудың қашқактауы, немесе берілген мәліметтердің бұрмаланып көрсетілуі, т.с.с.

Демек, халықаралық зерттеу мәліметтерінде анықталғандай, ауруларды есепке алып отыратын орталықтандырылған тіркеу жүйелерінің іс-әрекеттерінен гөрі, сұралған респонденттердің (емделушілердің) өз ауыздарынан естілген сөз, тұрғындардың денсаулығын бағалаудың ең сезімтал тәсілі (Bourgeois FT, Porter SC, Valim C, Jackson T, Cook EF, Mandl KD., 2007).

Бүгінгі таңда, Қазақстанда денсаулықпен байланыста өмір сүру сапасының деңгейін анықтауға қызығушылық артуда. Медицина дамуының жаһандық жаңартылуында кең тараған ең жиі кездесетін созылмалы аурулардың тұрғындардың өмір сүру сапасына әсерін анықтау арқылы, өмір сүру сапасының деңгейін арттыру мақсатында түрлі әдістемелер жасалынып, тәжірибеге енгізілуде. Осы орайда, өмір сүру сапасының деңгейін анықтау жаңа диагностикалық әдістерді тексеру, емдеу мен профилактикалық амалдардың тиімділігін анықтау және тұрғындарға көрсетіліп жатқан медициналық көмектің тиімділігін саралауда таптырмас құрал және ең басты жасалынатын шаралардың қатарына енгізілуде.

Өмір сүру сапасын анықтау тек қана клиникалық зерттеулерде ғана емес, популяциялық зерттеулерде кең ауқамда қолданылатын параметрлердің қатарына кіреді. Өмір сүру сапасында адам бойындағы физикалық, психологиялық, эмоциональдық және әлеуметтік функционалдықты комплексті түрде анықтау жүргізіліп, бұл терминнің медициналық түсінікте денсаулықпен тығыз байланыста екендігін көрсетеді. Өмір сүру сапасының деңгейін анықтауда қолданылатын құралдар жалпы және спецификалы сауалнамаларға бөлінеді, және бұл сауалнамалар әлемнің көшбасшы клиникалық орталықтарының мамандарымен дайындалып, дәлелді медицинаның қағидаларымен және Good Clinical Practis (GCP) ұйымының талаптарына әбден сай болып келетін жоғары деңгейде талданып сараланған зерттеуші құралдар қатарына жатқызылады [5].

Адамзаттың өмір сүру сапасын бағалау үшін, қазіргі таңдағы денсаулық сақтау саласында өмір сүру сапасын анықтауға септігін тигізетін сауалнамалар түрлері көп кездеседі. Өмір сүру сапасын анықтаушы сауалнамалар мамандандырылған деңгейіне байланысты жалпы сауалнамалар және арнайы сауалнамалар, құрылымына байланысты профильді және индекстелген деп классификацияланады. Жалпы сауалнамалар – ауру түріне байланыссыз сау адамдар мен

науқас адамдардың өмір сүру сапасын анықтауға арналған сауалнамалар жиынтығы. Бұл сауалнамалар түріне енетіндер: SF-36, WHOQoL, Sickness Impact Profile, Nottingham Health Profile, EuroQoL-5D. Ал, арнайы сауалнамалар – жеке дараланған науқастар тобындағы өмір сүру сапасын анықтауға арналған сауалнамалар жиынтығы. Сауалнаманың бұл түріне енетіндері: Gastrointestinal Symptom Rating Scale, Arthritis Impact Measurement Scale, Functional Assessment of Multiple Sclerosis, Oral Health Quality of Life және т.б. [6-11].

Өмір сүру сапасының деңгейін анықтауда ең жиі қолданылатын сауалнама Short Form Medical Outcomes Study (SF-36) болып саналады. Әр сұраққа жауаптардың градациясымен сипатталатын және бір-бірімен салыстыруға келетін, бұл сауалнаманың екі нұсқасы бар (стандартты және қысқа формалары): SF-36 у.1ш және SF-36 у.2ш.

Өмір сүру сапасын бағалауда қолданылатын сауалнамалардың стандартты формалары соңғы 4 апталық, қысқа формалары 1 апталық өмір сүру сапасының параметрлерін анықтауда жылдам мерзімде жүргізілетін зерттеулерде қолданылады. MedLine анықтамасына сай, 2006 ж. бері, SF-36 сауалнамасы өмір сүру сапасын анықтау бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстарының 95%-нда қолданылған. Өмір сүру сапасының көрсеткіштері сұралатын тұлғаның жасы мен жынысына байланысты өзгеріп отырады [12-13].

Қызықты және әлеуметтік жағынан аса тиімді зерттеу ретінде ҚР-да жүргізілген келесі зерттеуді атап өтсек болады. SF-36 сауалнамасының көмегімен Астана қаласында он жылдан аса тұрып келе жатқан 236 (ер кісілер-74 (31,4%), әйел кісілер-162 (68,6%)) қарт және егде жастағы (60-90 жас аралығы) тұрғылықты халқының арасында өткізілген, өмір сүру сапасын бағалау мен күтіліп отырған өмір ұзақтығын болжауға арналған әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері берілген зерттеу жұмысында келесідей қорытынды шығарылды: қарт және егде жастағы әйел адамдардағы физикалық функционалдылықтың, өмірлік белсенділіктің және психикалық саулықтың көрсеткіштері, қарт және егде жастағы ер кісілерге карағанда төмендігі; әйелдер арасындағы өмірлік тонустың төмендеуі 20% және 27,2%, ал ерлерде 11,8% және 24,2% жағдайды құраған; жыл сайынғы денсаулық жағдайының төмендеп отыруы жалпы орта көрсеткіштің 24,6%-ында кездескен; 61,8% әйелдер мен 39,6% ерлер арасында қанағаттанарлықсыз физикалық белсенділік анықталды; психо-эмоционалды жағдайды бағалағанда, ерлер мен әйелдер

арасында қандай да бір айырмашылық байқалған жоқ, бірақ ерлер әйелдерге қарағанда өмірге оптимисттік көзқараспен қарайды. Сонымен, өмір сүру сапасына баға беру (SF-36 сауалнамасы арқылы) қарт және егде жастағы адамдар арасындағы өмір салты мен шарты арасындағы, денсаулық қалпы мен әлеуметтік белсенділік тұрғысынан байланысқан көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ал, өмір сүру сапасы тек денсаулық қалпымен ғана бағаланбай, әр түрлі әлеуметтік-гигиеналық факторларың әсер етуімен де бағаланатын әмбебап құрал ретінде, олардың өмірлік өзгерістерін анықтаушы ғана емес, сонымен қатар қартаю үрдісінің тездетілуіне себепші болатын бірден бір себеп екендігі зерттеу барысында анықталды [14].

Өмір сүру сапасының бағалануын анықтауда кеңінен қолданылатын SF-36 сауалнамасы көмегімен іске асырылып, негізгі мінез-құлықтық қауіп факторлары, қазіргі таңда, мезгілден тыс өлімге негізгі себепші екендігі бүкіләлемдік денсаулық сақтау жүйесінде анықталынған мәселелерді дәрігер тәжірибесінде науқас жағдайын толық бағалауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Оганов, Р.Г. Демографические проблемы как зеркало здоровья нации / Р.Г. Оганов, Ю.М. Комаров, Г.Я. Масленникова // Профилакт. медицина. 2009. - № 2. - С.3-8.
2. Абылайұлы Ж., Ошакбаев К.П., Абдикалиев Н.А. Смертность от кардиологических заболеваний в республике Казахстан сравнении с другими странами: данные ВОЗ и официальные данные РК // Терапевтический вестник. - 2009. - № 3(23), ч.1. – с.96.
3. Сердечно-сосудистые заболевания: принципы статистического учета в разных странах //Здравоохранение. 2009. №7.url: <http://www.zdrav.ru> (дата обращения: 18.10.2014)
4. Государственная программа развития здравоохранения РК на 2016-2019 гг. // «Денсаулық».
5. Вестник международного центра исследования качества жизни. http://www.ci.spb.ru/mcqlr/inform_mcqlr.htm
6. Здоровье-21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ. Европейская серия по достижению здоровья для всех, №6, 1999г., С.293.
7. Новик А.А., Ионова Т.И. «Руководство по исследованию качества жизни в медицине»//С-Петербург, 2002г., с.15-40.

8. Литвинов А.Г., Дмитриева Т.Н. Оценка качества жизни подростков с психосоматическими расстройствами в процессе комплексной терапии // Соц. и клиническая психиатрия, №2, 2004г., с.39-43.

9. Rajmil L., Herdman M., Fernandez de Sanmamed M.J. et al. // Generic health-related quality of life instruments in children and adolescents: a qualitative analysis of content. J Adolesc Health 2004; 34(1): 37-45.

10. Fairclough L. D. // Design and Analysis of Quality of Life Studies in Clinical Trials. - Charman & Hall/CRC. — 2002, p. 164—177.

11. Kind P., Williams A. // Measuring success in health care - the time has come to do it properly // Health Policy Matter, Issue 9, 2004, p. 1—8.

12. Новик А.А., Ионова Т.И. «Руководство по исследованию качества жизни в медицине», С-Петербург, 2002г., с.15-40.

13. Ермолаев А.А., Старков А.Н. Влияние табакокурения на показатели качества жизни у больных хронической обструктивной болезнью легких // Бюллетень, выпуск 20, 2005-удк 616.233-002:312-056/ст. 39-41.

14. Досжанова Г.Н., Абдулдаева А.А. и соавт. // Оценка качества жизни людей пожилого и старческого возраста коренного населения г. Астаны // Вестник КазНМУ, №2, 2013.

REFERENCES

1. Oganov R.G. demograficheskie problemy kak zerkalo zdorov'ya natsii / R.G. Oganov, Yu.M. Komarov, G.Ya.Maslennikova // Profilakt. meditsina. 2009.-№2. —S.3-8.

2. Abylaiuly Zh., Oshakbaev K.P., Abdikaliev N.A. Smertnost' ot kardiologicheskikh zabolevaniy v Respublike Kazakhstan v sravnenii s drugimi stranami: dannye VOZ I ofitsial'nye dannye RK // Terapevticheskiy Vestnik. — 2009.- №3(23), ч.1.-С.96.

3. Serdechno-sosudistye zabolevaniya: printsipy statisticheskogo ucheta v raznyh stranah // Zdravoohranenie. 2009. № 7. url: <http://www.zdrav.ru> (data obrasheniya: 18.10.2014)

4. Gosudarstvennaya programma razvitiya zdavoohraneniya RK na 2016-2019 gg. Densaulyk na 2016-2019gg.

5. Vestnik mezhdunarodnogo tsentra issledovaniya kachestva zhizni. http://www.ci.spb.ru/mcqlr/inform_mcqlr.htm

6. Zdorov'e-21: Osnovy politiki dostizheniya zdorov'ya dlya vseh v Evropeiskom regione VOZ. Evropeiskaya seriya po dostizheniyu zdorov'ya dlya vseh, №6, 1999g., S.293.

7. Novik A.A., Ionova T.I. "Rukovodstvo po issledovaniyu kachestva zhizni v meditsine" //S-Piterburg, 2002g., s.15-40.

8. Litvinov A.G., Dmitrieva T.N. Otsenka kachestva zhizni podrostkov s psihosomaticeskimi rasstroysvami v protsesse kompleksnoy terapii// Sots. I klinicheskaya psixiatriya, №2, 2004g., s.39-43.

9. Rajmil L., Herdman M., Fernandez de Sanmamed M.J. et al.//Generic health-related quality of life instruments in children and adolescents: a qualitative analysis of content. J AdolescHealth 2004; 34(1): 37-45.

10. Fairclough L.D.//Design and Analysis of Quality of Life Studies in Clinical Trials. - Charman& Hall/CRC. — 2002, p. 164—177.

11. Kind P., Williams A.//Measuring success in health care - the time has come to do it properly//Health Policy Matter, Issue 9, 2004, p. 1—.

12. Novik A.A., Ionova T.I. "Rukovodstvo po issledovaniyu kachestva zhizni v meditsine" //S-Piterburg, 2002g., s.15-40.

13. Ermolaev A.A., Starkov A.N. Vliyanie tabakokureniya na pokazateli kachestva zhizni u bol'nyh hronicheskoy obstruktivnoy bolezni'yu legkih //Byulleten', vypusk 20, 2005-udk 616.233-002:312-056/сr. 39-41.

14. Doszhanova G.N., Abduldaeva A.A. I soavt.// Otsenka kachestva zhizni lyudei pozhilogo I starcheskogo vozrasta korenного naseleniya g. Astany//Vestnik KazNMU, №2, 2013.

Нускабаева Г.О. - к.м.н., и.о.доцента; университет Ахмеда Ясауи, г.Туркестан, e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

Саруаров Е.Г. - преподаватель кафедры «Морфологии и физиологии человека», университет Ахмеда Ясауи, г.Туркестан, e-mail: ereke.0991@gmail.com

Нускабаева Г.О. - м.ф.к., доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті Түркістан қ., e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

Саруаров Е. - «Адам морфологиясы және физиологиясы» кафедрасының оқытушысы, Ахмет Ясауи университеті, Туркестан қаласы, e-mail:ereke.0991@gmail.com

Nuskabaeva G.O. – candidate of medical sciences, Ahmet Yasawi University, Turkestan, e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru

Saruarov E. - Ahmet Yasawi University, Turkestan city, e-mail: ereke.0991@gmail.com

ӘОЖ 7.045

Қ.ЕРАЛИН, Д.ЕСЕНАЛИЕВА
ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ӨНЕРТАНУШЫЛАРЫ

Мақалада қазақ еліндегі белгілі өнертанушылардың өмірі мен шығармашылық-зерттеушілік қызметтері туралы қысқаша мәліметтер берілген. Сонымен қатар, мақалада өнертанушылардың туған жері, білім алған оқу орны, көрнекті еңбектері, тұратын орны мен жұмыс орны туралы мәліметтер көрініс тапқан. Көптеген өнертанушылардың өнерді тану барысындағы жеке дара жолы, өнертанымдық бағыты туралы мәліметтер ұсынылған.

Кілт сөздері: өнертанушы, өнертанушы-зерттеуші, өнертанушы-философ, өнертанушы-педагог, қолөнер зерттеуші, өнертанымдық қызмет, талдау қызметі.

Қ.Ералин Д.Есеналиева

Искусствоведы изобразительного искусства казахстана

В статье раскрывается жизнь и творчество многих искусствоведов Казахстана. Определяется жизнь и научно-искусствоведческая деятельность искусствоведа как критерий анализа индивидуальности. Указывается учебные заведения, научные искусствоведческие труды, место жительства, место работы. Анализируются основные индивидуальное направление в исследования деятельности искусствоведа.

Ключевые слова: искусствовед, искусствовед-исследователь, философ-искусствовед, педагог-искусствовед, искусствовед-прикладник, искусствоведческая деятельность, аналитическая деятельность.

K.Eralin D.Esenalieva

ART HISTORIAN OF THE FINE - ART OF KAZAKHSTAN.

The life and the works of many art historians of Kazakhstan are discovered in this article. The life and the scientific - art historical activity of the art historians are defined as a criterion analysis of individualities. Art-historical works, individual research direction, the place of work and the place of living are shown as an indicative definition of art historical activity.

Keywords: art historian, art historian-researcher, philosopher - art historian, art historian-applicator, pedagogue - art historian art historical activity, analytical activity.

Anahtar kelimeler: sanat, sanat arařtırmacısı, eleřtirmeni ve felsefeci, eleřtirmen ve ođretmen, analiz onertanımdıq, uygulamalı arařtırma.

Көкейкестілігі: Қазақстан өнертанушылары туралы мәліметтерді сараптау нәтижелері, өнер шығармаларын талдау тәжірибесі бізге өнертанушының қызметін бағалаудың өнертанымдық талдау моделінің қажеттігін көрсетті. Мұндай моделдің қажеттігі мен оның өнертанымдық айналымда жоқтығы арасындағы қарама-қайшылық бізге Қазақстанның көрнекті өнертанушыларының өмірі мен зерттеушілік қызмет ерекшеліктерін айқындау мен жинақтау бағытындағы зерттеудің қажеттігін көрсетті.

Өнертанушылардың өмірі мен зерттеушілік қызметін зерттеушілердің бірқатары өнертанушының өмірін ашып көрсетуге басымдық береді де, оның өнертанушылық-сараптамашылық қызметін ашуға басты назар аударыла бермейді [1]. Өнертанушы туралы қысқаша мәліметтер оның жазған еңбектерінен көрінеді. Суретшінің өмірі мен шығармашылығы туралы өнертанымдық талдау қорытындысы мынандай модельдік құрылымды қамтитындығын айқындады, суретшінің өскен ортасы, шығармашылық бағыты (бейнелеу түрі, жанры, стилі, жаңашылдығы, тақырыбы) көрнекті шығармалары (идеясы, композициясы, колористикасы немесе пішін құрауы), қатысқан көрмелері (еліміздегі, шет елдердегі), болған шет елдері туралы мәліметтер болып анықталады [2,4]. Қазақстан бейнелеу өнерін зерттеушілердің өмірі мен шығармашылығының зерттеу нысанына алынбауы мен оның қазіргі өнертанымдық айналымға қажеттігі мәселелерінің арасындағы қарама-қайшылық, бізге зерттеу тақырыбын «Қазақстан өнертанушыларын танымдық даралықтары мен зерттеу бағыттарына қарай жүйелеу» деп таңдауымызға себеп болды. Қазақстан бейнелеу өнерін зерттеуші кәсіби өнертанушылардың өмірі мен ғылыми зерттеу жұмыстарын сараптау нәтижелері, оларды қоғамдық даму талаптарымен, кәсіби білімдерімен, зерттеу қызметімен, бейнелеу өнері шығармаларын талдау әдістерімен байланысты алғашқы өнертанушылар, алғашқы кәсіби өнертанушылар,

орта буын өнертанушылар, жас өнертанушылар, философ-өнертанушылар, педагог-өнертанушылар, қолөнер-өнертанушысы және суретші-өнертанушы деп бірнеше топқа бөліп жіктеуге болатындығын көрсетті [3].

Енді еліміздегі өнертанушыларды жіктеп көрсететін болсақ, олардың есімдеріне тоқталған орынды. Қазақстандағы ең алғашқы өнертануға қадам басқан өнертанушылар қатарында А.Қанәпін, Ә.Марғұлан есімдерін құрметпен атауға болады. Ал, алғашқы кәсіби өнертанушылар арасында Н.Нұрмұханбетов, Г.Сарықұлова, Е.Вандаровская, И.А.Рыбакова, Р.Г.Габитова, Е.Микульская, Р.Т.Көпбосынованың ұлттық бейнелеу өнерін сараптаған өнертанымдық еңбектері қазақ бейнелеу өнері сынының негізін құрамдайды. Осы еңбектер негізінде «Қазақстан бейнелеу өнері» атты монографиялық еңбектер жазылды. Бұл кітап қазақ ұлттық бейнелеу өнерінің негізін қалыптастыратын алғашқы салмақты еңбектердің бірі болды. Қазақ өнертанымындағы орта буын өнертанушылар Е.Зальцман, Л.С.Оразбекова, К.Ли, Қ.Ибраева, Б.К.Байжігітов, Г.Мұхажанова, Қ.Мұратаев, Р.Ерғалиева, А.Қ.Ниязов, Л.Р.Золотарева, Қ.Болатбаев сынды аға буын өнертанушылардың өнерді бағалау дәстүрін жалғастырған өнер зерттеушілері болды. Қазақ өнертануының тарихында жас өнертанушылар А.Юсипова, Д.С.Шарипова, Х.Х.Тұрыспекова, О.Батурина, Р.И.Қарғабаева, Г.Байменова, А.Жадайбаев, Ж.Таникеева тәуелсіз қазақ елінің өнертануының дамуына аға буын өнертанушылармен қатар ерекше үлес қосты. Тәуелсіздік идеясымен құрамдалған шығармалардың мазмұнына көркемдік құндылық ретінде баға бергендер болды. Бірқатар философтар қазақ бейнелеу өнерінің дамуы мен қалыптасу үдерісін зерттеуге араласып, бірқатар нәтижелерге жетті. Философ-өнертанушылар Ш.Ж.Тоқтабаева, Г.К.Ибрайшина, Г.Шалабаева, Б.К.Байжігітов қазақ бейнелеу өнері шығармаларының пәлсапалық қырларын зерттеуге ерекше үлес қосты. Қазақ бейнелеу өнерінің әсемдік ерекшеліктерін ашуға көңіл бөлді. Қазақ еліндегі педагог-өнертанушылар Е.Зальцман, Л.Р.Золотарева, Қ.К.Болатбаев, Қ.Ералин ұлттық бейнелеу өнері мен сәндік қолданбалы өнердің өнертанымдық мазмұны мен әсемдік ерекшеліктерімен қатар көркемдік білім мен әсемдік тәрбие беру ісінде қолдану әдістерін зерттеді. Қазақ өнертанушыларының бірқатары халықтың қолданбалы өнерін зерттеуге үлес қосты. Ұлттық қолөнер өнертанушылары Т.Бәсенов,

Х.Арғынбаев, С.Қасиманов, М.Мұханов, Ә.Тәжімұратов, Қ.Әмірғазин, Д.Шоқпаров қазақ сәндік қолданбалы өнері мен қолөнерін көркемдік құбылыс ретінде зерттеген, көркем бұйымдарды өнертанымдық бағалау өлшемдерін анықтауға ерекше көңіл бөлген ғалымдар болды. Қазақ өнертануында бірқатар өнертанушылар белгілі суретшілердің арасынан да шықты. Суретшілер Қ.Телжанов, С.Мамбеев Қазақстан суретшілер одағына басшылық жасаған кезде қазақ бейнелеу өнері мен сәндік қолданбалы өнерінің әрбір қоғамдық даму кезеңдеріне өнертанымдық сипаттама берді.

Жалпы қазақ бейнелеу өнертанымын айтқанда алдымен суретші *Нағымбек Нұрмұхамбетовтің* алғашқы кәсіби өнерзерттеуші болғандығын айту қажет. Ол - Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің көркемдік ерекшелігін талдауға арналған еңбектің авторы, көптеген суретшілер шығармаларына баға берген өнер сыншысы болды. Көрнекті өнертанушы *Гүлшара Сарықұлова* - қазақ қыздарының ішінен шыққан кәсіби өнертанушы. Қазақстан бейнелеу өнері шеберлерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеуге арналған еңбектің авторы. *Г.Габитова* - Қазақстан бейнелеу өнері шеберлерінің шығармашылығын зерттеуге үлес қосқан өнерзерттеуші. *И.Рыбакова* - қазақ бейнелеу өнерін зерттеген алғашқы өнертанушылардың бірі. Қазақ бейнелеу өнері шеберлерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеген. *Р.Көпбосынова* - қазақ сәндік қолданбалы өнер шығармаларын зерттеуге бағыт ұстаған өнертанушы болды. Қазақ бейнелеуінің көрнекті өнертанушысы *Барманқұлова Баян* 1942 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. 1956 жылы Мәскеу мемлекеттік университетін өнертану мамандығы бойынша бітірген. 1976 жылы Алматыда «Әбілхан Қастеев» атты монографиясы жарық көрген. Қазақ бейнелеу өнерінің көрнекті сыншысы *Оразбекова Лаура* 1949 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Шәуілдір елді мекенінде дүниеге келген. 1981 жылы И.Репин атындағы Ленинград кескіндеме, мүсін және сәулет институтын өнертану мамандығы бойынша бітірген. Қазақ сәндік қолданбалы өнерін зерттеуге ауқымды үлес қосқан өнер зерттеуші. Өнертану ғылымдарының кандидаты. «Қазіргі өнер формасында көшпенділердің дәстүрлі өнерінің трансформациясы» атты жарық көрген еңбегі арқылы қазақ бейнелеу өнертанымының дамуына ерекше үлес қосқан өнерзерттеуші. Қазақ өнертану сынында өзіндік орны бар өнертанушы *Мұқажанова Гүлжамила* 1944 жылы өмірге келген. Оңтүстік өңірі суретшілері шығармашылығын зерттеген

өнертанушы. Қазақ мемлекеттік университетін бітірген. Ою-өрнек шебері Ғани Иляевтің өмірі мен шығармашылығын зерттеп монографиялық еңбекті жарыққа шығарған. ҚР Ғылым Академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында, Қазақстан Суретшілер Одағы басқармасында қызмет атқарған.

Қазақ бейнелеу көрнекті сыншысының бірі - *Камилла Ли* 1944 жылы Талдықорған облысы, Саян ауылында дүниеге келген. Қолданбалы өнер зерттеушісі. Қазақтың ою-өрнек шеберінің шығармашылығы туралы кітап жазған. «Түрік романтизмі», «Қазақ бейнелеу өнері шедеврлері», «Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Евразиялық концепт мәселесі» атты еңбектердің авторы. Болашақ суретші-педагогтарды даярлауға үлес қосқан өнертанушы *Е.Зальцман* - Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық институтының көркемсурет факультетінде өнер тарихынан сабақ берген. Бейнелеу өнері шеберлерінің шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін зерттеген. Ұлттық бейнелеудің көрнекті өкілі Ергалиева Раушан 1954 жылы Шығыс Қазақстан облысында дүниеге келген. Өнертану ғылымдарының докторы. 1976 жылы Ленинградтағы И.Репин атындағы кескіндеме, мүсін және сәулет институтын бітірген. 1986 жылы Ташкентте кандидаттық, 2001 жылы докторлық диссертация қорғаған. Қазақ қыздарының ішінен шыққан алғашқы өнертану ғылымдарының докторы. Өнертанушының «Қазақстанның қазіргі өнеріндегі этномәдени дәстүрлері» атты монографиясы жарық көрген. «Соғыс және суретші», «Ою-өрнек және кескіндеме», «Қытайдағы қазақ суретшілерінің шығармаларындағы диалог пен ұқсастық», «Монголиядағы қазақ суретшілерінің отанға деген сағынышы» атты өнертанымдық салмақты еңбектері бар. Қазақ бейнелеу өнері сынының дамуына үлес қосқан өнертанушылардың бірегейі Болат Байжигитов қазақ бейнелеу мен сәндік қолданбалы өнерінің эстетикалық мәнін зерттеуге ерекше мән беріп қараған өнер зерттеуші. Ұлттық өнердің эстетикалық қырларын зерттеген. Әл-Фараби атындағы Ұлттық университетінде докторлық диссертация қорғаған. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінде, Т.Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясында ұстаздық еткен. «Суреттің кеңістік пен уақыт ырғағындағы көрінісі» деген тақырыпты зерттеуге ерекше назар аударған. Мәдени құбылыстардың ұлттық сипаты, форма мен образдың табиғи үйлесімділігі сияқты мәселелерді қарастырған,

форманың мазмұнын айқындаудағы жетекші роліне өз зерттеулерінде ерекше көңіл бөлген. «Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері» (1998) атты еңбек жазған. Болашақ бейнелеу өнері мұғалімдері мен суретшілер даярлауға үлес қосқан суретші - педагог *Ниязов Айдар* өнертану ғылымдарының докторы. Кескіндеме шығармаларындағы сәндік безендіру стилі мен бейнелеу өнеріндегі аңыз бен кеңістік стилін зерттеген өнер зерттеушісі. Оның «Миф кеңістігі мен өмір шындығы» атты зерттеу нәтижесі монография болып жарық көрген. *Батурина Ольга* 1970 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. Өнертану ғылымдарының кандидаты. Қазақ бейнелеу өнеріндегі пейзаж жанрының дамуын зерттеуші кәсіби өнертанушы. *Тұрысбекова Халима*- бейнелеу мен сәулет өнері байланысын зерттеуші ғалым. *Мұратаев Құрман*- өнертану ғылымдарының кандидаты, профессор. Қазақ елінде болашақ өнертанушыларды даярлаудың оқу-әдістемелік негізін қалаған ғалым. Өнертанушы ғалымдар даярлау ісіне жетекшілік жасаған. Оның жетекшілігімен бірнеше ғалым өнертанушылар өздерінің кандидаттық диссертациясын қорғаған.

Ибраишина Гүлнар – философия ғылымдарының кандидаты, Қазақ Мемлекеттік сәулет және құрылыс академиясының профессоры. Болашақ костюм дизайнерлерін даярлаудың әдістемелік мәселелерін зерттеумен айналысқан зерттеуші. «Сәндік қолданбалы өнер – қазақ мәдениетінің ұлттық бітімінің көрінісі» тақырыбында зерттеу жүргізген. Педагог-өнертанушы *Золотарева Лариса* 1944 жылы туған. Болашақ бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлаудың өнертанымдық мәселелерін қарастырған маман. Қазақ бейнелеу өнерінің тарихын зерттеуде шығармалардың эстетикалық мәнін ашуға үлес қосқан өнер зерттеушісі. Педагогика ғылымдарының кандидаты, Е.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры. Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі. «Қазақстан өнерінің тарихы», «Өнер шығармалары туралы талдаулар мен жазбалар», «Педагогикалық өнертаным», «Қазақстандағы көркемдік білім берудің қазіргі жағдайы» атты ғылыми, әдістемелік және өнертанымдық еңбектер жазған. Өнер сыншысы *Шалабаева Гүлмира* Кенжеболатовна 1956 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. Өл-Фараби атындағы Ұлттық университеттің журналистика мамандығы бойынша бітірген. 1983-1986 жылдар аралығында Қазақ ССР Ғылым Академиясында аспирантурада оқып ғылым кандидаты ғылыми

дәрежесін алу үшін 1986 жылы кандидаттық диссертациясын қорғаған, 1997 жылы докторлық диссертациясын қорғаған. Бейнелеу өнерінің философиялық аспектілерін зерттеуші ғалым. «Этнос. Мәдениет. Сана» (2001), «Евгений Сидоркин» (2005) атты өнертанымдық еңбектер мен зерттеу нәтижелері бойынша монографиялық еңбектер жазған. Қазақ бейнелеу өнері шығармаларын зерттеушілердің бірі Ш.Ж. Тоқтабаева- философия ғылымдарының докторы. «Нүкте мен шексіздік», «Қазақ сәндік қолданбалы өнерінің құпиясын ашудың кейбір зерттеу тәсілдері», «Паралелдік әлем», «Б. Заурбекова», «Бронислав Залецкий. Жизнь казахских степей» атты өнертанымдық еңбектер жазған. Өнертанушы ғалым *Болатбаев Құдайберген* Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық университетін бітірген. Педагогика ғылымдарының кандидаты. Қазақ бейнелеу өнеріндегі салт-дәстүрлер көріністерін бейнелеумен ерекше көрінген суретші және өнертанушы. Қазақ тілді баспасөз беттерінде ұлттық бейнелеу өнері шеберлері туралы зерттеулер жасаған ғалым. Ұлттық өнер дәстүрінің сабақтастығының сақталуы туралы еңбектер жазған өнертанушы. Т.Жүргенов атындағы өнер академиясында, Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық университетінде оқытушы, доцент, профессор қызметтерін, ғылыми істерді ұйымдастырушы басшы қызметтерін атқарған. Ғылыми еңбектері Қазақстан бейнелеу және сәндік қолданбалы өнері шығармалары мен көркем бұйымдарын, өнер шеберлерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеу бағытын қамтиды. Жас өнертанушы *Қарабекова Раушан* Исмайловна- Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері. «Реализм және абстракция» атты еңбек жазған.

Қорыта айтқанда, Қазақстан өнертанушыларының еңбектерін сараптау нәтижесі, олардың ұлттық бейнелеу өнері шығармаларының көркемдік ерекшеліктері туралы жан-жақты өнертанымдық және толық көлемде талдаулар жасалған. Аталған өнертанушылар бейнелеу өнерінің көрнекті шеберлерінің шығармашылық стилі мен бағыттарына сипаттамалар берген. Көрнекті өнер шеберлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы монографиялық еңбектер, ұжымдық зерттеу еңбектері жарық көрген. Бейнелеудің дамуы мен қоғамның интеграциялық дамуына сәйкес сипаттама берілген. Өнертанымдық талдау өлшемдері ретінде өнертанушының тұрақты және көлемді

зерттеу тақырыбы, біліктілігі, қызметі, жұмыс орны, өнертану концепциясы туралы мәліметтер алынған. Қазақстандағы қоғамдық дамудың әрбір кезеңдеріне сай бейнелеу өнерінің дамуы жаңа өнерзерттеушілерін шығарды. Ұлттық бейнелеу өнерінің дамуына сай өнертану ілімі де дамып қалыптасқан. Қазақстандағы өнертанудың дамуында жеке өнертанушылардың зерттеулері құрамдаушылық орын алған. Өнертанушылардың зерттеу бағыттары бейнелеу өнерінің түрлері, жанрлары, станоктық, монументтік және қолданбалы өнер салаларына бөліп жіктегенде Қазақстан өнертануының мазмұны анықталып жинақтала түседі. Қазақстан бейнелеуінің өнертанушылары туралы мәліметтерді жүйелеу – «алғашқы өнертанушылар», «орта буын өнертанушылары», «жас өнертанушылар», «философ-өнертанушылар», «педагог- өнертанушылар», «қолөнер-өнертанушылары» деп жіктеуге болатыны көрінді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Савельева В.В.Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. - Алматы: ТОО «Дайс-Пресс»1996.- 192 с.
2. Ковалев А. Введение в современное искусство.- М: Три квадрата. 2002. С.335.
3. Ералин Қ.Бейнелеу шығармаларын бағалау. Оқу құралы.- Алматы, Эверо. 2016.-120 б.
4. Marco Bevolo. Diverse perspectives on the fine arts

REFERENCES

1. Saveleva V.V.Hudozhestvennyj tekst i hudozhestvennyj mir. Problemy organizacij. - Almaty: Oner. 1996.- S.243.
2. Kovalev A. Vvedenie v sovremennoe iskusstvo.- M: Tri kvadrata. 2002. - S.335.
3. Eralin Қ.Bejneleu shygarmalaryn baғalau. Oku қuraly. - Almaty, Jevero. 2016.- 120 b.
4. Marco Bevolo . Diverse perspectives on the fine arts

Ералин Қ. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Есеналиева Д. - магистр-оқытушы, Ахмет Ясауи университеті,
Бейнелеу өнері кафедрасы. E-mail: kuandikbei@mail.ru.

Ералин К.- доктор педагогических наук, профессор
Есеналиева Д. – преподаватель университета Ахмеда Ясави.
Email: kuandikbei@mail.ru.

Eralin K. - Doctor of pedagogy, Professor Ahmet Yasawi University.

Esenalieva D. - theacher Ahmet Yasawi University. Email: kuandikbei@mail.ru.

УДК 37.035.6

Г.ТОҚҚҰЛОВА

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ - РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КЕПІЛІ

Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан өскелең ұрпақтың рухани жаңғыруы туып-өскен жері мен туған халқының салт-дәстүрінен, ұлттық мәдени мұраларынан, ғасырлар бойы ел мен жер байлығын қорғап келген батырлардың ерлік істерінен бастау алатыны анық. Атадан балаға өнеге болған мәдени-рухани мұралар, жазба өсиеттер, нақыл сөздер, асыл қазынадай сақталып келе жатқан мол мұрағаттар жас өскіннің отансүйгіш, ұлтжанды болып өсуіне, олардың туған жерге, өскен елге деген сүйіспеншілік қасиеттерін қалыптастыруға игі ықпал етеді. Осындай өзекті мәселені дер кезінде көтерген Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы болашағымыздың берік негізін қалайтын отандастарымыздың күш-жігерін жұмылдыра отырып, алдағы атқарылар мол міндеттерді іске асыруға бағыт-бағдар беріп отыр. Бұл ретте, жоғары мектеп оқытушыларының да қосар өзіндік үлесі мол. Олар ең бастысы, ұлттық тәрбиенің құндылықтарына баса назар аударып, өз жоспарларын осы бағытқа ойыстыруы керек. Автор мақаласында осы мәселелерді жан-жақты қарастыруға күш салған.

Кілт сөздері: болашақ, бағдар, рухани жаңғыру, ұлттық тәрбие, ұлттық болмыс, ұлттық құндылық.

Г.Токкулова

Национальное воспитание – как основа духовной модернизации

Духовное возрождения молодого поколения независимого Казахстана берет истоки с культурного наследия, традиций и обычаев, а так же подражания героям которые защищали наши земли и национальное достояние своего народа.

Культурно-духовное исследования передающиеся от поколения к поколению, в том числе завещания, слова назидания, а также патриотические чувства к родине, к стране в которой выросли способствуют формированию и процветанию здоровой нации. Так президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в своей

програмной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» поднял такой важный вопрос как духовное возрождение, что есть основа будущего нации. В своей статье президент указывает пути достижения поставленных задач. Немаловажную роль и место он отдает учителям высших учебных заведений, где указывает что учителя должны сосредоточить свое внимание на воспитание национальных ценностей и патриотизма подрастающего поколения. Автор статьи пытается осветить эти проблемы со всех сторон.

Ключевые слова: будущее, ориентация, духовная модернизация, национальное воспитание, национальное бытие, национальная ценность.

G.Tokkulova

The national education as the basis of spiritual modernization

The younger generation that lives in independent Kazakhstan spiritual modernization it is tradition lives spiritual and native, land richness of the country to begin departed from affairs, national cultural of monuments, in protection of batyrs the fact that a feat clearly. Heritages of the will, saying by words, precious as society goes plentiful archives, the patriot, a label cultural and spiritual existence an example for weeks of the child with observance on the earth, on formation of the budget on love to growth, their births the patriot of the nation is young subgrowth of properties to the country. In due time such urgent a question of our state, incurred N. Nazarbayev "the future orientation: Forthcoming can executes huge efforts, fundamental for the future spiritual reconstruction with a name", with expansion of compatriots realization of tasks, the direction. The author considered this problem in the article.

Keywords: future, orientation (course), spiritual modernization, national education, national existence, national value.

Anahtar kelimeler: gelecek, istikamet, manevi yenileşme, milli kültür, milli kimlik, milli değer.

Бүгінде еліміздің қызу қолдауына ие болған ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын оқып отырып, ұлттық жаңғыру ұғымының терең мәніне мұқият зер сала аласыз. Бүкіл саналы ғұмырын бала тәрбиесіне арнаған ұстаздар

қауымы да бұл мақаланы ерекше ілтипатпен қабылдағаны анық. Өйткені ұрпақ тәрбиесі – болашақтың нағыз іргетасы. Тәрбие болғанда да ұлттық діліміздің, ұлттық мәдениетіміздің, ұлттық өркениетіміздің өн бойынан асыл мұраларымызды, бағалы құндылықтарымызды арши отырып, тәрбиелеу – бүгінгі біздің басты мақсатымыз болуы шарт. Бұл орайда: «Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» дейді Елбасымыз [1] аталмыш мақаласында. Демек, кешегіге үңілмей, алға ілгерілеу мүмкін емес. «Арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлер» деп текке айтып отырған жоқ. Өйткені жетпіс жылдан астам салтанат құрған тоталитарлық жүйенің өзі атадан баланың қанына сіңген ұлттық менталитетімізді өшіре алмады. Өшіруі мүмкін де емес еді. Себебі, біз өршіл де өжет халықпыз. Төрткіл дүниенің қай бұрышында жүрсек те ата салтымызды ұмытпаған, шұрайлы тілімізді сақтай білген халықпыз. Кезінде тағдыр тауқыметімен жер жүзіне тарыдай шашылған қандастарымыз атамекенге қайта оралып, тарихи Отанымен қауышқанда, олардың бұрынғы ата дәстүрінен еш ажырамағанын көріп, қайран қалғандар жоқ емес. Мұның бәрі де ұлы да дана халқымыздың сан ғасырлық тарихында Елбасы атап көрсеткеніндей, «ұлттық рухымыздың бойымызда мәңгі сақталғанын» дәлелдейді [1].

Жер шарын жаһандану саясаты жайлап жатқан шақта біз бұрынғыдан да мықты, бұрынғыдан да күшті болуымыз керек. Мызғымас бірлігіміз күн өткен сайын артып, көп ұлтты мемлекет ретінде ынтымақтастығымыз өз нәтижесін көрсетіп отыр. Халықтар Достығы Ассамблеясы да осы бағытта жұмыс істеп, өз шеңберін кеңейте түсуде. Қиын-қыстау заманда өзге ұлт өкілдерін бауырына басқан халқымыз өзінің ерекше қонақжайлылығымен де, айрықша бауырмашылдығымен де өнегелілік танытып, күні бүгінге дейін сол қалпынан айныған емес.

Қазақ деген ұлы халықтың бай тілін, өнегелі тарихын, ұрпақ сабақтастығымен жалғасып келе жатқан салт-дәстүрін бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде ұтымды пайдалану, баланы отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа баулу біздің міндетіміз. Өйткені, білімді тәрбиемен ұштастыру өзектілігі әрқашан бірінші орында тұратыны белгілі. Ұлан-ғайыр жерімізді бүгінгіге дейін көздің қарашығындай сақтай білуі – бабаларымыздың еліне, жеріне деген ыстық ықыласы мен зор

сүйіспеншілігінің белгісі. Бүгінгі өскелең ұрпақ кешегі бес қаруын бойына асынып, ел қорғаған батырларымыздың ерлік істерін, сүйге еліне деген үлкен махаббатын сезіне, түйсіне алуы керек.

Ұлы дала елінің нағыз патриоттары қазір де рухани жаңғыру мүддесіне сай шынайы ізгіліктің, үлкен адамгершіліктің үлгісімен өз Отанына адалдық танытуда. Бала бақша, мектеп және жоғары оқу орны қабырғасында халқымыздың рухани мол мұрасымен қаруланған жастарымыз өз бойында адамгершіліктің ізгі қасиеттерін қалыптастырып, отаншылдықты жастайынан сіңіріп өсуі тиіс. Бұл ретте, әрине, осы саланың педагог-ұстаздарына үлкен жауапкершілік жүктеледі. Өз баласының жарқын болашағын ойлайтын кез келген ата-ана тәрбие ісіне өз көзқарасын түбегейлі өзгертетін кез келді. Бақша мен мектепке сеніп қоя салатын кеңестік кезең өтті. Әлемдік деңгейдегі жаһандану, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, терроризм деген жаман пиғыл – мұның барлығы да теріс ықпалдардың қалыптасуына өз әсерін тигізбей жатқан жоқ. Батыстық психологияның кейбір жағымсыз әрекеттері жас баланың санасына сол әлеуметтік желілер арқылы «шабуыл» жасап жатқанын көріп отырмыз. «Сәлафизм» деген теріс ағым да өзінің жанкештілік қылмыстарымен жер шарының әр түкпірінен «бұрқ» етіп, адамзат баласына өз қиянаттарын жасап бағуда. Ақпараттар тасқыны көбейіп, жас өскіннің дұрыс бағыт-бағдар алуына кедергілер келтіріп те жүр. Осының барлығын жан-жақты қарастыру, бесіктегі балаға дейін «сотқаға» ұмтылатын кезеңде сәби күнінен дұрыс жолды таңдауына ықпал ету – ата-ананың негізгі міндеті. Жыламаса болды деп, сенсорлы телефонды ұстата салу да әдетке айналып барады. Бүгінгі таңда бала тәрбиесінің жауапкершілігі бұрынғыдан еселене түскенін жасырмайық. Бұл тұста, бізге, әрине, ұлттық тәрбие көмекке келеді. Бұрынғыдай бесік жырын айтып, ертегілер әлеміне жетелейтін әжелеріміз тап қазір керек болып тұр. Ұлттық құндылықтар осы жерде қажет. Қазір қоғамдық маңызы бар салада жүрген қайраткерлеріміздің дені кішкентайынан батырлар жырын ата-анасына оқып беріп, сонымен сусындап өскенін айтып жүреді. Бәрі де эпостық жырларды жатқа біліп, тарихи оқиғалардан, халқымыздың шын болмысын таныта алатын ертегі-аңыздардағы кейіпкерлерден, тіпті елімізде түсірілген «Еңлік-Кебек», «Алдаркөсе», «Қыз Жібек» және т.б, фильмдерден рухани ләззат алып өскендер.

Тәуелсіздігіміздің көк туы желбірегеннен кейін біз талай ұлттық салт-дәстүрлеріміздің қайта жаңғыртқанымыз белгілі. Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өткен еліміз тарихи фильмдерді түсіруге күш салды. Осы бағытта бірнеше іс-шаралар өткізіліп, қазақ

хандары, қазақ хандығы туралы жаңа тарихи кітаптар жарық көрді. Түркістанның атын бүкіл әлемге паш еткен Ахмет Ясауи бабамыздың рухани мұралары – қайталанбас хикметтері кезінде қазақ тілінде өз оқырмандарына ұсынылған болса, қазір университетімізде арнайы дәрістер оқытылып келеді. Қазақ киногерлері дана да ойшыл ақын А.Ясауи туралы фильм түсіруді жоспарлап жатыр. Сопылық ағымының діни тұрғыдан емес, адамзат баласын тәрбиелеуге, ізгілік нұрын шашуына әсер-ықпалы тұрғысынан қарастырылуы да бүгінгі өскінге мол мұра болары хақ. Тәрбиелік мәні зор «Диуани Хикметтің» әр сөзінен нәр алған ұрпақ баба өсиетіне адалдық танытса, одан үлгі-өнеге алса, мұның өзі қол жетпес байлық болар еді.

Өскелең ұрпаққа адамзат тарихында атадан балаға жалғасып келе жатқан өжеттілікті, елжандылықты, отаншылдықты дәріптеу – қазіргі кезде көкейкесті мәселенің бірі болып отыр. Шындығында, бұл мәселе еліміздің тұтастығын, оны ішкі және сыртқы күштерден сақтау міндетін арттыра түсері анық. Өткенін білмеген ұрпақ елінің де қадірін білмейді десек, бұл ретте небір зұлматты, қуғын-сүргінді бастан кешірген қазақ халқының сарғыш тартқан тарих беттерінен, мұрағат материалдарынан ақтаңдақтарымызды аршып алуымызға бүгінгі егемен еліміз қол жеткізіп отыр. Тек оны күнделікті сабақ барысында, ашық тәрбие сағаттарында ұстаздарымыз тиімді көрсете алуы керек. Отансүйгіштік сезімінің нысаны мен қайнар көзі осынау тарихи шындықтың астарында жатқанын білуіміз керек.

«Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» [1] дейді Нұрсұлтан Әбішұлы. Бұл нақты міндет ұстаз-педагогтардың да нарзарынан тыс қалмақ емес. «Ұлттық сана-сезімнің көкжиегін» қалай кеңейтеміз? Әрине, ол үшін ең алдыменен баланы өз ұлтымыздың құндылықтарымен тәрбиелеуіміз қажет. Дана халқымыздың нақыл сөздері, мақал-мәтелдері, шешендік сөздері қандай керемет! Одан сусындап, нәр алған бала тек жақсы қасиеттерге құштар болатыны анық. Ясауидың хикметтері, ғұламалардың ғибадаттары, Абай өлеңдерінің әрбір жолы бір өсиет десем, қателеспеймін. Тек оның құдіретін сезіне білуіміз керек, өзіміз ғана емес, ұрпағымызға сезіндіре білуіміз керек. Үш биіміздің асыл сөздері қандай?! «Бес ғасыр жырлайды» деген атпен 3 томдық кітап жарық көргені қашан?!

Сонау Асан қайғыдан бастап кешегі С.Торайғыровқа дейінгі ақын-жырауларымыздың шығармалары арқау болған. Даналарымыздың салиқалы сөз саптауы, кішіге үлгі боларлық өнегелі өсиеттері, аталы да баталы сөздері - ұлттық тәрбиенің қайнар көзі. Осындай ұлыларымыздың ұлы да дана сөздерін өз қажетіне жаратып, маржан сөздің мәйегін ала білуіміз керек. Өйткені біз бабаларымыздың, батырларымыздың өрелі әрекеттеріне тағзым етіп, солардың өсиеттерімен өсіп-өнген халықтың ұрпағымыз.

«Ұлттық болмысымыздың өзегін сақтай отырып...» дегенді де текке айтып отырған жоқ Елбасымыз. Ұлттық болмыс қашанда өзінің қанық бояуындағы қазақ халқының өзіне ғана тән ерекшелігі дер едік. Философиялық тұрғыдан алғанда жеке адамның да, тұтас қоғамның да рухани және қоғамдық болмысы болатыны белгілі. Ұлттық болмысымыз көне ғасырдан бергі ата-баба бойында қалыптасқан ұлттық дәстүріміз, әдет-ғұрпымыз емес пе?! Мұны бүгінгі жас ұрпақтың бойына сіңіре білу – біздің міндетіміз. Қасиетті туған жеріміздің қадірін қастерлей білуі, табиғатты қорғай білуі, өз Отанын жанжүрегіменен сүйе білуі – әр адамның бойында ізгілік нұрын шашатын зор сүйіспеншіліктің белгісі. Өн бойында мұндай қасиеттері бар адамнан жамандық шығады дегенге кім сенеді?!

Қорыта келе айтарымыз, жалпы тәрбие дегеніміз адамзат қоғамында ғана болатын құбылыс, адамдардың саналы әрекеті десек, еліміздің болашағы да сол ұрпақ тәрбиесіне байланысты. Өркениетті қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығын, кәсіби біліктілігі мен білімділігін талап етеді. Елбасымыз атап айтқандай, рухани жаңғырудың негізгі өзегі де ұлттық тәрибемізде, ұлттық болмысымызда, ұлттық құндылықтарымызда жатыр. Тек соны ұтымды пайдалана алу өз қолымыздағы нәрсе. Ол үшін ең алдыменен, ұлтқа, Отанға, туған жерге деген ыстық ықыласымыз болса жетіп жатыр. Ұлтын сүйген ер Отанын да, халқын да сүйеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>.

2. Бес ғасыр жырлайды. 3 томдық. –Алматы: Жазушы. -1984.
Құрастырғандар: М.Байділдаев, М.Мағауин.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru. <https://Egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>.
2. .Bes gasyr zhyrlaydy. 3 tomdyk.–Almaty: zhazushy. -1984. Kurastyrgandar: M.Baydildaev, M.Magauin.

Тоққұлова Г. – Ахмет Ясауи университетінің доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты. E-mail: gulsara_18@mail.ru

Тоққұлова Г. – кандидат педагогических наук, доцент университета Ахмеда Ясави. E-mail: gulsara_18@mail.ru

Tokkulova G – candidate of padagogical sciences, Ahmet Yasawi University. E-mail: gulsara_18@mail.ru

ӘОЖ 297.7

**А. САТЫБАЛДИЕВА
ИСЛАМДАҒЫ ФИҚТЫҚ МӘЗҒАБТАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНА
ӘСЕР ЕТКЕН ФАКТОРЛАР**

Бұл мақалада исламдағы фиктық мәзһабтардың туындауына әсер еткен факторлар талданады. Атап айтар болсақ, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) бір мәселеге қатысты әртүрлі жағдайда бөлек-бөлек хадистерінің болуы, имамдардың хадис іліміндегі дәрежелерінің әртүрлі болуы, Пайғамбарымыздың іс-әрекеттерінің әртүрлі түсіндірілуі, үкімдерге әдет-ғұрыптың әсері, сахаба пәтуаларының негізге алынып, алынбауына байланысты көзқарастар және пәтуа шығару тәсілдері мен ережелерінің әртүрлі болуы мәзһабтық ерекшеліктерді тудырды. Аталмыш мәселелер ғылыми тұрғыда жан-жақты сараланады.

Кілт сөздері: пайғамбар, Асахаба, мәзһаб, фикһ, аят, хадис, суннит, ханафи, шафиғи, ханбали, малики.

А. Сатыбалдиева

Влияние некоторых факторов на появление правовых мазхабов в исламе

В этой статье приводится анализ факторов, повлиявших на появление правовых мазхабов в исламе. Если перечислить, то следует отметить формирование особенностей мазхаба, как появление отдельных хадисов Пророка (с.а.с.) относительно какого-либо вопроса при различных ситуациях, различные степени знаний хадисов у имамов, различное разъяснение действий Пророка, влияние обычаев на решения, взгляды относительно принятия за основу фетв сподвижников (сахабов), и их непринятия, а также методы вынесения фетв и различие правил.

Ключевые слова: пророк, сподвижник, мазхаб, мусульманский право, аят, хадис, суннит, ханафи, шафии, ханбали, малики.

A. Satybaldieva

Influenced factors on the emergence of legal madhhabs in Islam.

This article analyzes the factors that influenced the emergence of legal madhhabs in Islam. If to enumerate, then it should be noted the

formation of the features of the madhhab, as the emergence of certain Prophetic Hadiths (sas) regarding any issue in different situations, different degrees of knowledge of the hadiths of the Imams, various explanations of the actions of the Prophet, the influence of customs on decisions, views Regarding the adoption of the fatwa of the Companions (Sahaba) as a basis, and their non-acceptance, as well as the methods for issuing fatwas and the difference in the rules.

Keywords: prophet, spedges, sect, islam low, verse, hadis, sunnit, hanafi, safi, hanbali, maliki.

Anahtar kelimeler: peygember, sahabe, mezheb, fikih, ayet, hadis, sunni, hanefi, safii, hanbali, maliki.

Фикһтық мәзһабтар арасындағы (исламдағы құқықтық мектептер) айырмашылықтар ислам дiнiндегi басты мәселелерде емес, шарифаттың кейбiр тармақтарына қатысты ерекше көзқарастарды мұсылмандардың белгiлi бiр тобының қолдап, қоғамдық тәжiрибеде ұстануына байланысты туындаған. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.а.) қайтыс болғаннан кейiн мұсылман құқығы екi бағытта дамыды. Олар: Хадис және Рай мектептерi болатын. Ескi әдебиеттерде оларды Мәдина және Ирак мектептерi деп те атайды [1, 199 б.]. Мәдина мектебi ежелгi жол-жоралғыларды, яғни, Құран мен хадистi басшылыққа алса, Ирак мектебi Құран мен сүннеттiң негiзiнде рационалистiк тұрғыда жаңа тұжырым жасауды дамытты [2, 199 б.]. Әу бастан құқықтық мәселелердiң осылайша екi бағытта дамуы, келе-келе фикһтық мәзһабтардың арасында айтарлықтай өзгешелiктердiң пайда болуына әсер еттi. Дегенмен, мұсылман құқығындағы бұл айырмашылықтарды зерттеушiлер мұсылмандардың бiрлiгiне жарықшақ түсiре алмайтынын айтады. Олардың пiкiрiнше фикһтық көзқарастардың әртүрлiгi дүниетанымдық өзгешелiктi тудырмайды. Тек, сенiм тұрғысынан мойындалған бiр мәселеге қатысты екi түрлi пiкiр бiлдiруден туындаған. Мысалы, намаздың, оразаның, зекет, т.б. мiндеттердiң парызығында, тiптi намаздың тәкбiр, қиям, рукуғ, сәжде, ақырғы отырыс және жалпы рәкәғат сандары сияқты негiзгi бөлiмдерiнде барлық мәзһабтардың көзқарастары бiр. Ал, намазда Фатиха сүресiн оқудың парыз, яки уәжiп екендiгi жөнiнде айырмашылықтардың туындауының өзiндiк себептерi бар болатын [3, 17 б.]. Мәзһабтардың туындауына әсер еткен кейбiр мәселелерге

тоқталар болсақ. Мысалы, Құранды түсінуден туған айырмашылықтар:

а) Құран аяттарының кейбір сөздерінің көп мағыналылық сипаты мәзһабтар арасында түрлі көзқарастардың туындауының басты себептерінің бірі. Мысалы, Мәйда сүресінің 6-аятында былай делінеді: «Егер науқастанып қалсаңдар немесе сапарда болсаңдар, не болмаса біреу түзге отырып келсе, ия болмаса әйелдеріңе жақындассаңдар, су таба алмасаңдар, таза жерге тәйәммум соғып, беттеріңді, қолдарыңды сипаңдар».

Ханафилер бұл аяттағы «тию» мағынасын білдіретін «ләмс» сөзі негізгі мағынада емес, астарлы мағынада қолданылған деп қабылдайды. Алла Тағала пенделеріне әдептілікті үйрету мақсатында жыныстық қатынасты «жақындау», «тию» сөздерімен жеткізген деген тұжырым жасаған. Сондықтан, ханафилерде ер кісінің денесі әйел адамға тисе дәреті бұзылмайды. Осы мәселе турасында Айша анамыз (р.а.) риуаят еткен бір хадис дәлел болады. Бұл хадисте Пайғамбарымыздың (с.а.д.) әйелдеріне қолдары немесе денесінің басқа бір жері тиіп кетсе де, дәретін жаңартпай намаз оқығандығы туралы айтылған.

Ал, шафиғилар аяттағы, «жанасу» мағынасын білдіретін «ләмс» сөзі астарлы мағынада («жыныстық қатынас») емес, тілдік мағынасында («тию») қолданылған деп санағандықтан, ер кісінің әйеліне немесе басқа әйелдерге қолы немесе кез-келген жері киімсіз жалаңаш күйде тиген жағдайда дәреті бұзылады (анасы, қызы сияқты туыстарына тисе, дәреті бұзылмайды). Олар ханафилердің дәлел ретінде келтірген хадисіне қарсы Пайғамбарымыз (с.а.у.) әйеліне қолы, ия болмаса басқа бір жері тигеннен кейін дәретін жаңартпаған болса, әйелінің денесіне емес, киіміне жанасқан болар деген уәж айтқан.

Екі мәзһабтың да көзқарастары нақты дәлелдерге сүйенгендіктен, екеуінің де дұрыс деп саналады.

Мәзһабтар арасындағы аяттар түсінудегі пікір айырмашылықтары негізінен, төмендегі жағдайлардан өрбиді.

а) Бір сөздің астарлы мағынасынан тыс негізгі бірнеше мағынасының болуы. Аяттардағы бір сөздің бірнеше мағынан білдіруі де бір мәселеде мәзһабтар арасында әртүрлі көзқарастардың тууына себеп болған.

ә) Аятта анық белгілеудің, шектеудің болмауы. Аятта істелінетін істің толық белгіленіп, шектеу қойылмауына байланысты

бір мәселеде мәзһабтар арасында әртүрлі көзқарастар пайда болған. Мысалы, басқа масих тартуды әмір еткен Мәйда сүресінің 6 аятында «Ей иман еткендер! Намазға тұрарда жүздеріңді және қолдарыңды шынтаққа дейін жуыңдар. Бастарыңа масих тартып, екі тобығыңа дейін жуыңдар», - делінген. Бұл аятта басқа масих тартудың мөлшері нақты белгіленбегендіктен шафилилерде бастың кішкентай бөлігіне масих ету, тіпті, су себу де жеткілікті. Ал ханафилилерде бастың кем дегенде төрттен біріне масих тарту, ал малики және ханбалилерде басқа түгелдей масих тарту парыз. Әр мәзһаб өзінің ұстанған көзқарасын қолдап, шариғи дәлелдер келтіргендіктен, бәрініңкі де дұрыс болып саналады.

Аяттардағы кейбір мәселелерге нақты шектеу қойылмауына көптеген хикметтер бар. Негізгі хикмет – дініміздегі ақыл-ойға берілген еркіндік пен бостандық. Ұлы Жаратушымыз пенделерінің Өзі сыйлаған үлкен нығметін - ақылды пайдалана білулерін қалайды. Құран Кәрімде «Ақылға салмайсыңдар ма?» деген мағынадағы аяттар көп кездесіп, мұсылмандарды ойланып-толғануға, ақылдарын қолдануға шақырады. Міне, сондықтан, ғұламалар бір аяттан түрлі үкімдер шығарып, ол үкімдерді хадистермен бекіткен [3, 17-20 бб].

Хадистерге байланысты туындаған айырмашалықтар:

1. Араб тілі грамматикасының ерекшеліктеріне байланысты хадистердің бір мәселеде әртүрлі көзқарастарға себеп болуы - араб тілінің тілдік құрылымының ерекшелігіне байланысты. Мысалы, бір сөз араб тілінде әртүрлі қалыпта оқылатындықтан, мағыналары да оқылған қалыпқа қарай өзгеріп отыруына байланысты ғұламалар бір сөзден әртүрлі үкім шығарған.

2. Бір мағынадағы хадистің әртүрлі сөздермен риуаят етілуіне байланысты. Кейбір хадистер Пайғамбарымыздың (с.а.с.) дәл сөзбе-сөз емес, мағынасы бойынша риуаят етілуі себебінен әртүрлі сөздермен жеткізіліп, соның нәтижесінде бір мәселеде әртүрлі көзқарастар пайда болған.

3. Бір мәселеде Пайғамбарымыздың (с.а.с.) әртүрлі хадистерінің болуы.

4. Имамдардың хадис іліміндегі дәрежелерінің әртүрлі болуы.

5. Пайғамбарымыздың іс-әрекеттерінің әртүрлі түсіндірілуі.

6. Хадистердің дәрежелерін белгілеудегі тәсілдердің әртүрлі болуы.

7. Имамдардың хадис - аяттарды түсіну дәрежелерінің әртүрлі болуы.

Аят, хадистерден басқа себептерден туындаған айырмашылықтар:

1. Үкімдерге әдет-ғұрыптың әсері.

2. Сахаба пәтуаларының негізге алынуына, алынбауына байланысты.

3. Пәтуа шығару тәсілдерінің, ережелерінің әртүрлі болуы.

Жоғарыда бір мәселеде мәзһабтардың әртүрлі көзқараста болуының негізгі себептерін қысқаша талдадық. Дініміздегі тармақ (фури) мәселелерінде әртүрлі көзқарастардың тууы табиғи нәрсе. Тіпті, сахабалар да бір мәселеде әртүрлі көзқараста болған. Негізінде, ислам мәселелері муттафақун алайһ, муттафақун фикһ деп екіге бөлінеді. Біріншісі – нақты, бұлтартпас дәлелдермен дәлелденген барлық ислам ғұламаларының бір көзқарастағы мәселелері. Мысалы, Алланың даралығында, соңғы пайғамбардың Мұхаммед (с.а.с.) екендігінде, намаздың бес уақыттығында, т.б. осы сияқты мәселелерде жалпы мұсылмандар арасында еш талас-тартыс жоқ. Мұсылмандардың бір көзқараста болған осы мәселелеріне қарсы шыққан адамға «сенікі дұрыс емес, сен адасудасың» деп айта аламыз. Бірақ, муттафақун фикһ, яғни, әу бастан көзқарасты таңдаған адам екінші бір мәзһабты таңдаған адамға: «Сендердікі дұрыс емес, тек қана біздікі дұрыс, біздің жол ақиқат жолы, сендер адасып жүрсіңдер», - деп айта алмайды. «Бәлкім, менің таңдағаным меніңше дұрысырақ», - деп қана айта алады. Өйткені барлық мәзһабтың өзіндік шариғи дәлелдері болғандықтан, «тек қана менікі дұрыс» деу – бүлік шығарып, өзара қырқысуларға әкеліп соғады. Барлық мұсылмандардың Жаратушы бір, Құраны бір, пайғамбары бір, сүннеті бір, намаздары бір, ораза, зекеттері бір, қағба-құбыласы бір, дұшпандары бір, сан жетпес ортақ мәселелері бола тұра, «Намазда ханафи мәзһабы бойынша емес, біздікі сияқты байла, құныт дұғасын олай емес, бұлай оқы» деген сияқты маңызды емес, түймедей мәселелерді түйедей қылып, алақөзбен қарап, «менің таңдаған көзқарасыммен жүрмедің» деп жүрегін ыза мен кекке бұқтыру дұрыс емес. Бір мәзһабтың шешіміне сүйенген сүннит мұсылман қалған үш мәзһабты да жоққа шығармайды. Мәзһабтар мәселесі Бойынша ғұламалар арасында болсын, қарапайым мұсылмандар арасында болсын, тығыз байланыс, түсіністік орын алған. Құлшылық жасаудағы қарапайым айырмашылықтар мәзһабтар арасындағы сүйіспеншілікке тосқауыл бола алмайды. Өйткені, барлығының негізі бір, алған жолы да бір. Осы тұрғыда сүннет ұстанушылар толық бірігеді.

Тура жолда бірге болуды Алла Тағала Құран Кәрімде айқын түсіндірген. Ал, сүннетті ұстағандардың сенімі дұрыс болатындығы жайында сүйікті Пайғамбарымыздың с.а.с көптеген хадистерінде айтылған. Міне, осы себепті де сүннетті ұстаған ғұламалар салып кеткен жолда бірігу абзал болмақ [3, 22 б.].

Елімізге белгілі исламтанушы Қ.Жолдыбайұлының зерттеуіне қарағанда, мәзһабтарды ұстанбайтындарды «мәзһабсыздық мәзһабы» [4, 19 б] деп атайды. Бүгінгі күні осы бағытты дәріптеп жүрген діни топтардың бар екені белгілі. Олардың кейбірі фикһта ахлу сунна болғанмен, сенімде теріс бағыттарды ұстайды [5, 251 б.] Десекте, қазір әлемде сунниттік фикһтық төрт мәзһабтың бар екені көпшілікке мәлім. Осы ахлу сунна бағытындағы төрт мәзһаб өзарасында түністік пен ымырада өмір сүре алады. Мысалы, аталмыш төрт мәзһабтың өкілдері «Уасиқатул-Мәдина» құжатына қатысты консенсус [6, 177-186 бб.] (ижмағ) жасай алды. Оның себебі аталмыш (ханафи, малики, шафиғи, ханбали) төрт мәзһаб ислам дінінің негізгі мәселелерінде ортақ көзқарастардан ауытқымауы болатын.

ҚОРЫТЫНДЫ

Факиһтердің (мұсылман заңгерлері) ақылмен үкім беруі ислам дінінің ауқымының кеңеюімен біртіндеп дамып отырды. Әсіресе, VIII ғасырда Сунниттік бағыттағы төрт мазһабтың ірі өкілдері үкім берудегі логиканың дамуына өлшеусіз үлес қосты. Атақты төрт фикһтық мәзһабтың негізін салушы және кейінгі өкілдері мұсылман құқығының қайнар-көздерін таңдауда, сондай-ақ, туындаған фикһтық мәселені шешудегі әдіснамалық ерекшеліктеріне қарай бір-бірінен белгілі бір өзгешелігі болды. Бірақ, бұл төрт мәзһаб ахлу сунна бағытын ұстанғандықтан, төртеуін бір-бірінен бөле-жара қарауға болмайды. Дегенмен, мәзһабтардың туындауына әсер еткен факторларды талдау арқылы, біз исламдағы бөлінушілік негізгі діни мәселелерде емес екеніне көз жеткізе аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұхаммед Ебу Зехра. Исламда саяси, итикади, фикһи мәзһабтар тарихы. –Истанбул: Шура баспасы. -1996.
2. Ислам энциклопедиясы. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. -1995.

3. Құрастырушы Б.Байсопы. Исламдағы мазхаптар туралы түсінік. –Алматы: Ғибрат баспа үйі. -2007.
4. Жолдыбайұлы Қ. Дін және діл. –Алматы: Дәуір. -2010.
5. Осман Қарабиық, Ислам діні. –Алматы: Түркістан баспасы. - 2007.
6. Mukhan Issakhan, Patteyev Mukhitdin Isauly, Adilbayev Alau and Kurmanbayev Kairat. The scientific importance of Karachi conference about the ‘Constitution of Medina‘. European Journal of Science and Theology, December 2016, Vol.12, №.6, 177-186

REFERENCES

1. Muhammed Ebu Zehra. Islamda sayasi, itikadi, fikhi mazhabtar tarihi. –Istanbul: Sura baspasi. -1996.
2. Islam insiklapediyasi. –Almati: «Kazak insiklapediyasi» Bas redaksiyasi. -1995.
3. Kyrastirusi B.Baysopi. Islamdagi mazhabtar turali tusinik. –Almati: Gibrat baspa yii. -2007.
4. K. Joldibayuli. Din jane dil. -Almati: Daur. -2010.
5. Osman Karabyik. Islam dini. -Almati: Turkistan baspasi. -2007.
6. Mukhan Issakhan, Patteyev Mukhitdin Isauly, Adilbayev Alau and Kurmanbayev Kairat. The scientific importance of Karachi conference about the ‘Constitution of Medina‘. European Journal of Science and Theology, December 2016, Vol.12, №.6, 177-186.

Сатыбалдиева А. - Ахмет Ясауи университеті, Дінтану кафедрасының оқытушысы. E-mail: gulmaral23@mail.ru

Сатыбалдиева А. - преподаватель кафедры «Религиоведения», университет Ахмеда Ясави. E-mail: gulmaral23@mail.ru

Satybaldieva A. - teacher of the Department of Religious Studies. E-mail: gulmaral23@mail.ru.

МАЗМҰНЫ

МАТЕМАТИКА

АВІКЕҮЕВА У. КАЛИМБЕТОВ В. ШАРИПОВА Л. Use of modern information technology in process of studying limits theory	3-12
--	------

ҚАЛЫМБЕТОВ Б.Т. СЫДЫҚОВ Б.Д. ХАБИБУЛЛАЕВ Ж.О. Оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға болашақ математика мұғалімінің даярлығын қалыптастырудың жолдары мен деңгейлері	13-26
---	-------

ЭКОНОМИКА

МУСАБЕКОВ К. Анализ потенциала возобновляемых источников энергии в казахстане	27-36
---	-------

ҚАЛТАЕВА С.А. САМАЛИКОВА А.М. Әлемдік азық-түлік нарығының бәсекелік ортасы	37-50
---	-------

ФИЛОЛОГИЯ

ДӘУРЕНБЕКОВА Г.У. Қытайдағы қазақ студенттерінің жеке заттық мөлшер сөзді үйренудегі қателіктерін талдау	51-63
--	-------

ЙОХАН ВАНДЕВАЛЛЕ Шетел тілдерін үйренушілер үшін пайдалы кеңестер мен ұсыныстар	64-80
---	-------

МЕДИЦИНА

СЫЗДЫКОВА А.К. ЖАНАЙДАРОВА Г.У. ЖАНБЫРБАЕВА С.Т. МАМЫРБЕКОВА А.К. Лечение алкогольной депрессии (обзор)	81-95
АЙДАРБЕКОВА Д.Н. ШАЛХАРОВА Ж.Н. Распространенность метаболического синдрома	96-106

КУЛАХМЕТОВА К.Б. НУСКАБАЕВА Г.О. Расстройство пищевого поведения у больных с метаболическим синдромом	107-115
НУСКАБАЕВА Г.О. САРУАРОВ Е.Г. Өмір сүру сапасының бағалану деңгейі	116-124
ӨНЕРТАНУ	
ЕРАЛИН Қ. ЕСЕНАЛИЕВА Д. Қазақстан бейнелеу өнерінің өнертанушылары	125-133
ПЕДАГОГИКА	
ТОҚҚҰЛОВА Г. Ұлттық тәрбие - рухани жаңғыру кепілі	134-140
ДІНТАНУ	
САТЫБАЛДИЕВА А. Исламдағы фиктық мәзһабтардың пайда болуына әсер еткен факторлар	141-147
МАЗМҰНЫ	
	148- 149

**АХМЕТ ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Редакцияның мекен-жайы

*161200, Қазақстан Республикасы, ОҚО, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Жарияланған мақала авторларының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Хабаршыға» жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп
басуға болмайды.

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Көлемі 70x100 1/6. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 9,5. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 495. ©